

Нацыянальны інстытут адукацыі

БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА

ФАКУЛЬТАТЫЎНЫЯ ЗАНЯТКІ

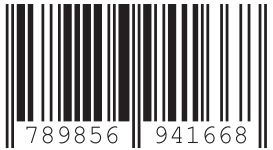
Л. К. Цітова

«БРАМУ СКАРБАЎ СВАІХ АДЧЫНЯЮ...»

5 КЛАС

Дапаможнік для вучняў

ISBN 978-985-6941-66-8

9 789856 941668

НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТЫТУТ АДУКАЦЫІ

Беларуская літаратура
Факультатыўныя заняткі

Л. К. ЦІТОВА

«БРАМУ СКАРБАЎ СВАІХ АДЧЫНЯЮ...»

5 клас

*Дапаможнік для вучняў
агульнаадукацыйных устаноў з беларускай
і рускай мовамі навучання*

*Рэкамендавана
Навукова-метадычнай установай
«Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь*

Мінск
«Літаратура і Мастацтва»
2010

УДК 821.161.3.09(075.3=161.3=161.1)
ББК 83.3(4Бел)я721
Ц74

Серыя заснавана ў 2010 г.

Цітова, Л. К.
Ц74 «Браму скарбаў сваіх адчыняю...»: 5 клас : дапаможнік для
вучняў агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання /
Л. К. Цітова. — Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2010. — 128 с. —
(Беларуская літаратура. Факультатыўныя заняткі).
ISBN 978-985-6941-66-8.

УДК 821.161.3.09(075.3=161.3=161.1)
ББК 83.3(4Бел)я721

ISBN 978-985-6941-66-8

© Нацыянальны інстытут
адукацыі, 2010
© Афармленне. РВУ «Літаратура
і Мастацтва», 2010

ДАРАГІЯ СЯБРЫ!

Гэты дапаможнік будзе вам дарадцам падчас факультатывных заняткаў па беларускай літаратуры. Назву «Браму скарбаў сваіх адчыняю...» факультатыву атрымаў невыпадкова. Родная літаратура — сапраўдная скарбніца духоўнага багацця беларусаў, адкрываць і вывучаць якую — сапраўдны гонар і асалода.

Літаратурны твор — плён таленту, фантазіі, вопыту і працы аўтара, ён створаны (прыдуман) пісьменнікам, хоць побач з вымыслам у мастацкім тэксце прысутнічае і жыццёвая праўда. Майстар слова — пісьменнік — спачатку абдумвае, пра што напісаць, як пабудаваць твор, якія вобразы і характары стварыць і як выразней іх абмаляваць, каб зацікавіць чытача і заахваціць да роздуму.

Мастацкі твор — заўсёды нечаканыя адкрыцці, новыя сустрэчы, моцныя перажыванні. Запрашаючы павандраваць у прасторы і часе, пісьменнік дапамагае нам спасцігаць само жыццё, таямніцы чалавечай душы, прымушае хвалявацца за сваіх герояў, суперажываць ім.

Каб зразумець мастацкі твор, нам патрэбны пэўны чытацкі талент — багатае ўяўленне, уменне ўзнаўляць створаныя пісьменнікам карціны, аналізаваць падзеі. Неабходна вялікая праца розуму і душы. Перш чым аналізаваць мастацкі твор, неабходна яго прачытаць, каб ён увасобіўся

ў гучанні меладычна і лагічна. Уплыў жывога слова мацней за ўздзеянне друкаванага тэксту, пры ўмове, што чытальнік або апавядальнік данясе да слухачоў мастацкую сутнасць твора, правільна перадаць яго тон і стыль, эмацыянальную афарбоўку. Слова жыве ў гуках голасу, у гэтым яго прырода. Каб удасканаліць уласнае чытальніцкае майстэрства, неабходна авалодаць цэлым комплексам *спецыяльных уменняў* — тэхнікай чытання (выпрацаваць правільнае вымаўленне, дасканалую дыкцыю, валоданне сваім голасам) — і *ўменняў літаратурных* (эмацыянальна адгукацца на твор мастацтва слова, узнаўляць малюнкi і карціны, створаныя пісьменнікам, разумець пачуцці герояў і суперажываць ім, спасцігаць аўтарскую пазіцыю, правільна вызначаць мэты чытання, каб дапамагчы слухачам зразумець твор мастацтва).

Выразнае чытанне дапамагае больш глыбока ўспрымаць мастацкі твор, служыць узорам літаратурнай мовы і з'яўляецца ключом для яго асэнсавання. Як мага больш чытайце, удумліва аналізуйце апісаныя падзеі, перажыванні і ўчынкі персанажаў, разважайце і рабіце высновы, атрымлівайце асалоду ад характава і выразнасці беларускага слова. Пасябравайшы з кнігамі, вы ніколі не будзеце адчуваць недахопу ў вясёлых суразмоўцах, верных таварышах, мудрых дарадцах. Набывайце чытацкі вопыт, вучыцеся ўважліва слухаць, выразна чытаць і грунтоўна аналізаваць творы. Спрабуйце свае сілы ў літаратурнай творчасці. Удасканаліць чытацкія ўменні, пашырыць свае веды пра сакрэты пісьменніцкага майстэрства вам дапамогуць школьны падручнік па літаратуры і гэты дапаможнік. У канцы кніжкі пададзены кароткі слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў і спіс літаратурных крыніц.

Краіна літаратуры чакае вас. Цікавых вам сустрэч і новых адкрыццяў!

I. РОДНАЕ СЛОВА

БАГАЦЦЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ. КУЛЬТУРА МАЎЛЕННЯ АСОБЫ

Кожны цывілізаваны народ шануе сваю мову, лічыць яе сваім неацэнным духоўным набыткам. Высакародную традыцыю ўслаўлення сваёй мовы — найвялікшага духоўнага скарбу — маюць і беларусы. Сёння мы пяшчотна называем сваю мову роднай, матчынай. Шчырыя і пранікнёныя словы прысвячаюць сваёй мове беларускія пісьменнікі розных пакаленняў. У вершах і прозе яны выказваюць сваю любоў да роднага слова, замілаванасць і захапленне ім: «Магутнае слова, ты, роднае слова!» (*Янка Купала*); «Жывое ў вяках беларускае слова — народа душа і народа хвала» (*Алесь Бачыла*); «Мова, пявучая родная мова, ты — уладарка нявызнаных скарбаў» (*Аляксей Зарыцкі*); «Слова! Цуд найвялікшы між цудаў-дзівосаў...» (*Ніл Гілевіч*).

Нашы продкі пакінулі нам багатую духоўную спадчыну — вусную народную творчасць, якую яшчэ называюць фальклорам. Беларускія народныя міфы, казкі, легенды, прыкметы і павер'і праз стагоддзі з дапамогай надзвычай выразнай і прыгожай роднай мовы перадаюць нам мудрасць, веды, вопыт нашых прашчураў. Сіла і краса роднага мастацтва надзвычай яркава адлюстравана ў народных песнях, загадках, прыказках. Яшчэ з далёкіх

часоў беларуская мова нястомна служыць народу. Бліскучыя ўзоры ўжывання слова сведчаць пра багаты жыццёвы досвед і добры густ нашых продкаў. Слова — найдаражэйшы скарб. Сваё разуменне надзвычайнай ролі слова ў грамадстве яны ўвасобілі ў прыказках: «На агні не гарыць, у вадзе не тоне», «Куляй пацэліш у аднаго, а трапным словам у тысячу», «Крылаў не маю, а хутка лятаю, сам мяне выпусціш, ды потым не зловіш», «Добрае слова не забываецца», «Добрае слова далёка чуваць», «Ласкавае слова, як сонейка, грэе», «Слова даражэй за золата».

Роднае слова — гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём свет. Неабходна шанаваць і старанна вывучаць родную мову. Яна дае нам магчымасць атрымліваць веды, вывучаць сваю гісторыю, пераймаць вопыт іншых людзей, праз кнігі пазнаваць людзей і само жыццё, разумець адно аднаго, дзяліцца сваімі думкамі. Кожны адукаваны чалавек павінен умець проста, зразумела і дакладна перадаваць свае думкі вусна і пісьмова. А гэта магчыма толькі тады, калі мы будзем ведаць, як правільна вымаўляць і пісаць словы, як выразна чытаць і як будаваць сказы, каб аформіць свае думкі правільна. Свабоднае валоданне роднай мовай дае таксама магчымасць спасцігнуць здабыткі нашай багатай нацыянальнай культуры.

Якуб Колас

* * *

Слова — радасць, слова — чары,
Вобраз вечна юных вёсен,
Ёсць ты ўсюды: ў сонцы, ў хмары,
Ты глядзіш праз неба просінь.
Лашчыш слых мой, слова-ззянне,
Атуляеш сэрца ласкай,

Ноч і вечар, дзень, світанне
Абняло ты, слова-краска.

1. Вы, безумоўна, заўважылі, з якой пяшчотай паэт гаворыць пра сваю мову, пра яе багацце і прыгажосць. Як звяртаецца Якуб Колас да беларускага слова? Што яно значыць для паэта?

2. Якія вобразы перадаюць захапленне паэта роднай мовай? Які з гэтых вобразаў падаўся вам найбольш выразным, паэтычным?

3. Ці ёсць у вашым успрыманні беларускай мовы што-небудзь сугучнае пачуццям аўтара? Выкажыце свае адносіны.

4. Якія свае ўласныя пачуцці вы хацелі б перадаць пры чытанні гэтага верша?

5. Падрыхтуйцеся да выразнага чытання: вызначце агульную настраёнасць верша, знайдзіце асабліва значныя словы ў кожным радку верша, падбярыце адпаведную аўтарскім пачуццям інтанацыю. Вывучыце верш на памяць.

ВЫРАЗНАЕ ЧЫТАННЕ ПАЭТЫЧНЫХ ТВОРАЎ

Вы часта чуеце просьбу настаўнікаў ці бацькоў: «Чытайце выразна!» А што значыць прачытаць верш *выразна*?

Кожны паэтычны твор — гэта непаўторны свет, які раскрывае нам, чытачам, думкі і перажыванні (захапленне, радасць, боль, смутак, роспач, расчараванне) аўтара. Паэт нібы давярае нам таямніцы сваёй душы, спадзеючыся на тое, што мы правільна яго зразумеем, адгукнёмся шчырасцю на споведзь яго сэрца, бо мастацкае слова ажыўляе ў нашым уяўленні розныя малюнкi і вобразы.

Аўтар можа падзяліцца з намі сваімі асабістымі перажываннямі (расказаць пра сваю любоў да прыроды, перадаць захапленне прыгажосцю роднага краю, багаццем

і мілагучнасцю роднай мовы, заклапочанасць яе сучасным станам), разважаннімі аб сэнсе чалавечага існавання, яго прызначэнні на зямлі. У кожным выпадку чытальнікам акрэсліваюцца пэўныя выканальніцкія задачы. Неабходна добра ўсвядоміць, што *прачытаць верш выразна — гэта значыць перадаць голасам усе адценні пачуццяў, выказаных паэтам*. Выканаўца выдзяляе голасам словы (робіць на іх лагічны націск), найбольш важныя для перадачы сэнсу верша.

Вялікае значэнне пры выразным чытанні маюць правільна вытрыманыя паўзы, якія дапамагаюць акрэсліць закончанасць думкі, завершанасць намалёванай карціны, перадаць адценні пачуццяў. Асобныя паўзы супадаюць са знакамі прыпынку, іншыя расстаўляюцца чытальнікам згодна сэнсу твора.

Каб навучыцца выразна чытаць вершы, неабходна:

- прачытаць верш самастойна або праслухаць яго ў выкананні настаўніка (а пры магчымасці — майстра мастацкага слова ці самога аўтара);
- пастарацца абудзіць у сваім уяўленні карціны і вобразы, створаныя паэтам;
- вызначыць асноўны настрой (пафас), якім прасякнуты верш, і паспрабаваць пранікнуцца ім, нібы «прысвоіць» перажыванні аўтара;
- яшчэ раз перачытаць тэкст, паразважаць над ім;
- асэнсаваць аўтарскую думку твора, падумаць, якія пачуцці валодалі аўтарам, калі ён ствараў верш, *што* яго ўразіла, узрушыла, здзівіла, падштурхнула ўзяцца за пяро;
- скласці партытуру чытання: знайсці найбольш важныя словы ў кожным радку верша, расставіць лагічныя націскі і паўзы, вызначыць адпаведную аўтарскім пачуццям інтанацыю;

• паспрабаваць выразна перадаць пры чытанні ўсе перажыванні і эмоцыі, выказаныя ў вершы.

Майстэрства выразнага чытання, як і ўсякае іншае, прыходзіць з працай, стараннем, вопытам. Выразнае чытанне развівае наша ўяўленне, паглыбляе эмоцыі, абвастрае ўспрыманне, павышае маўленчую культуру, дазваляе перажыць радасць творчасці. Вучыцеся чытаць мастацкі твор удумліва і эмацыянальна, імкніцеся ў чытанні выявіць усё, што вы адчулі пры першасным знаёмстве з тэкстам і зразумелі падчас сур'ёзных разваг над ім.

1. Якое чытанне лічыцца выразным?

2. Для чаго, на вашу думку, неабходна вучыцца выразнаму чытанню?

3. Што неабходна для выразнага чытання паэтычнага твора?

4. Прыгадайце знаёмы вам верш або адбярэце з наступнай нізкі вершаў твор, які вам больш падабаецца. Папрацуйце над ім дома ці ў класе, пастарайцеся выразна яго прачытаць, а потым, калі будзе такая магчымасць, запішыце ўласнае чытанне на магнітафон. Праслухайце і прааналізуйце сваё выканальніцкае майстэрства, зрабіце адпаведныя высновы і паспрабуйце яшчэ раз прачытаць твор, ужо з улікам заўважанняў і выпраўленых недахопаў.

Анатоль Грачанікаў

* * *

Мова...

Родная мова

У марах, у песнях, снах.

Мае ў ёй кожнае слова

Свой колер, і смак, і пах.

Зліваюцца гукі ў словы
І ў рэчышчы роднай мовы,
Як рэкі ў мора цякуць.
І думкі мае плывуць
На хвалях і дзён, і начэй
Да сэрцаў людскіх і вачэй.

1. Чым дарагая родная мова аўтару? Якія выразныя словы ўжывае паэт, каб перадаць свае адносіны да яе, выявіць свае пачуцці?

2. З чым параўноўвае паэт беларускія словы?

3. Якія пачуцці выклікаў у вас гэты твор?

4. Паспрабуйце пры чытанні перадаць настрой верша, аўтарскія пачуцці, свае адносіны да твора. Якая інтанацыя — усхваляваная, урачыстая, узнёслая, даверлівая, замілаваная, спакойна-апавадальная ці якая іншая — больш прыдатная для чытання верша?

Пятрусь Броўка

Багата, родная ты мова...

Багата, родная ты мова,
Цябе стварыў і ўзнёс народ.
А вобразы якія ў словах,
А параўнанняў што за ўзлёт!
Вятры — вандроўнікі, вядома.
Барозны — гуслі на раллі,
А сосны — рыцары ў шаломах,
Крыніцы — вочы ўсёй зямлі.
А хвалі ўвосень — гэта зрэб'¹е!

¹ Зрэб'е — тут: грубая валакністая частка лёну (кудзеля), што аддзяляецца пасля яго апрацоўкі.

Як срэбра, ручаёк цячэ,
А зоры — як цвікі на небе...
І шмат яшчэ, і шмат яшчэ!
Камусьці часам крыўдна трошкі,
Як заўжды, лепей маладым.
Дзяўчыну лічым мы бярозкай,
Завём старога пнём сівым.
Народ-мастак даўно прыкмеціў,
Што з бору сонейка ўзышло,
Што, быццам човен, — светлы месяц
І не адно ў яго вясло.
Што воблака плыве, як рыба,
Праз акіяны ўсіх нябёс,
Што так падобен хлеб да скібы
Тае зямлі, дзе ён узрос.
Радок сухі — без лісцяў голле,
А вобраз аздабляе шмат.
Ах, каб збіралася іх болей,
Ды каб усе на добры лад!

1. Як ставіцца да роднай мовы аўтар? Якім чынам выяўляе ён свае пачуці?

2. Якія яскравыя доказы непаўторнага характава і багацця беларускай мовы прыводзіць аўтар у сваім вершы?

3. Якую ролю, на думку паэта, адыгрываюць мастацкія вобразы ў нашай мове? Як пра гэта гаворыцца ў вершы? Адшукайце і зачытайце адпаведныя радкі.

4. Як удзельнічаюць у стварэнні вобразаў параўнанні? Прыгадайце канкрэтныя прыклады і пракаменціруйце іх.

5. Якія з параўнанняў вам падаліся найбольш трапнымі, а вобразы — надзвычай цікавымі і арыгінальнымі? Чым яны вас уразілі?

Пімен Панчанка

Родная мова

Кажуць, мова мая аджывае
Век свой ціхі: ёй знікнуць пара.
Для мяне ж яна вечна жывая,
Як раса, як сляза, як зара.

Гэта ластавак шчабятанне,
Звон світальны палескіх крыніц,
Сінь чабору, і барвы зарніц,
І буслінае клеткатанне.

Калі ж хто загадае: «Не трэба!» —
Адрачэцца ад мовы народ, —
Папрашу я і сонца, і неба:
Мне не трэба ні славы, ні хлеба,
Асудзіце на безліч нягод.

Толькі месяцаў назвы пакіньце,
Назвы родныя роднай зямлі,
Пра якія з маленства ў блакіце
Бор шуміць і пяюць жураўлі:

Студзень — з казкам і снежных аблокаў,
Люты — шчодры на сіні мароз,
Сакавік — з сакатаннем і сокам
Непаўторных вясновых бяроз,

Красавік — час маланак і ліўняў.
Травень — з першым каханнем, сяўбой,
Чэрвень — з ягаднаю зарой,

Ліпень — з мёдам,
З пшаніцаю — жнівень,
Светлы кастрычнік
У празрыстасці чыстай, крынічнай,
Лістапад — залаты лістапад,
Снежань — першы густы снегапад...

Ці плачу я, ці пяю,
Ці размаўляю з матуляю —
Песню сваю, мову сваю
Я да грудзей прытульваю.

1. Якім настроем прасякнуты верш?

2. Як вы думаеце, што так усхвалявала паэта? Якія думкі і пачуцці ўстрывожылі яго, прымусіла ўзяцца за пяро? Паразважайце, якімі жыццёвымі абставінамі мог быць выкліканы гэты верш?

3. З чым параўноўвае сваю мову паэт? Знайдзіце ў вершы гэтыя параўнанні, растлумачце іх сэнс.

4. Якія карціны ўзнікаюць ва ўяўленні паэта, калі ён згадвае надзвычай паэтычныя і мілагучныя назвы месяцаў?

5. Якія пачуцці і перажыванні аўтар хацеў выказаць сваім вершам:

а) боль, клопат за лёс роднай мовы;

б) гонар за сваю мову;

в) захапленне яе багаццем, змястоўнасцю, меладычнасцю;

г) удзячнасць лёсу, што мае такую цудоўную, прыгожую і выразную мову;

д) перакананасць, што беларуская мова для яго найдаражэйшая ў свеце і застанецца такой назаўсёды?

6. Падрыхтуецца да выразнага чытання верша. Пастарайцеся пры чытанні перадаць настраёнасць верша, пачуцці самога аўтара. Паразважайце, якая інтанацыя — спакойная,

даверлівая, усхваляваная або ўрачыстая, узнёслая — лепш перадасць усе адценні перажыванняў паэта.

Ніла Гілевіч

* * *

Тут, між гэтых пагоркаў, у гэтых барах і дубровах,
Каля гэтых азёраў і рэк, каля гэтых крыніц,
Узышла і ўзрасла на вякі наша родная мова —
І ніякай інакшай яе немагчыма ўявіць.

Кожным гукам і словам — па каліўцу — тут прарастала
Разам з кожнай травінкай і зёлкай — найменнямі іх.
Што ж за дзіва, што нашай душой неўміручаю стала?
Мы ж і самі ўзышлі і ўзраслі тут з глыбінь векавых!

1. З чым параўноўваецца ў вершы беларуская мова? Рас-
тлумачце гэта параўнанне.

2. Чым дарагая аўтару родная мова? Якія радкі верша свед-
чаць пра няпросты лёс нашай мовы? Як вы іх разумееце?

3. Якія пачуцці і перажыванні выказаны ў вершы?

5. Якія паэтычныя вобразы вам найбольш спадабаліся?

6. Вы прачыталі вершы, прысвечаныя беларускай мове. Што
іх яднае (звярніце ўвагу на змест, агульны настрой, выказаныя
пачуцці, інтанацыю, будову)? Чым вершы адрозніваюцца?

6. Чым, на вашу думку, з'яўляецца родная мова для кожна-
нага чалавека, для народа ў цэлым? Ці можа існаваць народ
без сваёй мовы?

7. Падрыхтуйцеся да выразнага чытання верша Ніла Гіле-
віча. Якія пачуцці вам хацелася б перадаць пры чытанні?

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Пазнаёміўшыся з вершамі гэтага раздзела, вы пераканаліся, што кожны паэт па-свойму выяўляе любоў да сваёй старонкі, бацькоўскага краю, да роднай мовы. А як ставіцеся да сваёй зямлі, да беларускай мовы асабіста вы?

2. Падрыхтуйце вусную замалёўку на адну з тэм: «Багата, родная ты мова...», «Трапяткое, жывое, як промень у росах, несмяротнае, роднае матчына слова», «Мова, родная мова, у марах, у песнях, у снах...». Вашы ўражанні ад вершаў дапамогуць у падрыхтоўцы вуснага выказвання. Карыстайцеся паэтычнымі вобразамі, якія вас найбольш усхвалявалі, былі сугучнымі вашым пачуццям і думкам. Падбярыце ілюстрацыі да сваёй замалёўкі, скарыстаўшы рэпрадукцыі карцін вядомых мастакоў ці фотаальбомы з беларускімі краявідамі.

II. ЗА СМУГОЮ СТАГОДДЗЯЎ

ВУСНАЯ НАРОДНАЯ ТВОРЧАСЦЬ

За стагоддзі сваёй гісторыі беларускі народ стварыў багацейшую духоўную спадчыну — міфы, легенды, казкі, песні, шмат загадак, прыказак, прыкмет і павер'яў. Гэтыя творы ў вусным выглядзе перадаваліся з пакалення ў пакаленне. Той, хто расказваў казку ці спяваў песню, часам нешта ў ёй змяняў, прыдумваў, дадаваў сваё. Такім чынам творы рабіліся калектыўнымі, бо стваральнік нашага духоўнага нацыянальнага багацця — народ.

Фальклорныя творы ўвабралі ў сябе веды і вопыт многіх пакаленняў беларусаў, іх мары і спадзяванні. З гэтай прычыны вусную народную творчасць мы называем паэтычнай гісторыяй народа. Беларускія пісьменнікі, мастакі, кампазітары, узбагачаючы нацыянальную культуру сваімі новымі творамі, і сёння шырока карыстаюцца фальклорнымі сюжэтамі, вобразамі, мелодыямі.

ПРЫКАЗКІ

Беларусы заўжды мелі схільнасць да ёмкага, трапнага, выразнага слова. Свае неацэнныя парады — багацейшую «школу жыцця» — нашы мудрыя продкі пакінулі нам у выглядзе лаканічных, вобразных, сакавітых выслоўяў —

прыказак. Гэтыя выказванні і сёння здзіўляюць сваёй змястоўнасцю, мудрасцю, глыбінёй думкі.

***Прыказкі** — трапныя народныя выслоўі, часам з навучальным зместам, якія даюць вобразную ацэнку чалавечым паводзінам, учынкам, якасцям.*

Беларускія прыказкі — скарбонка духоўнай сілы народа, у іх адлюстраваны яго быт, культура, мараль, яго разуменне жыцця. У прыказках нашы прашчурны занатавалі свае высокія памкненні і мудрыя заветы, свой надзвычай багаты калектыўны вопыт паводзін у грамадстве, жыццёвыя ўрокі, што набылі за многія стагоддзі існавання на зямлі. У прыказках сфармуляваны тыя маральныя законы і правілы, якімі чалавеку неабходна кіравацца заўжды: у будні і ў святы, на працы і падчас адпачынку, у гасцях і ва ўласнай хаце.

Прыказкі часцей складаюцца з дзвюх частак — паведамлення і вываду. Прыказкі маюць пераносны сэнс (падтэкст), намякаюць на нешта іншае, чым тое, пра што гаворыцца.

Тэматычнае багацце беларускіх прыказак надзвычай уражвае. Прывабнасць прыказак не толькі ў іх мудрасці, але і ў надзвычай дасканалай форме. Своеасабліва арганізаваная мова прыказак, лаканічная, рытмічная і зарыфмаваная, робіць іх лёгкімі для запамінання. Найбольш трапныя і яркія выказванні называюць ***афарызмамі***. Афарызмамі нярэдка становяцца і яркія выразы з мастацкіх або навуковых твораў вядомых аўтараў, якія лёгка запамінаюцца і застаюцца ў памяці на ўсё жыццё. Прыказкі і афарызмы робяць нашу мову вобразнай, выразнай, эмацыянальнай.

1. Што такое прыказкі? Якую ролю яны адыгрываюць у нашай мове?

2. Ад чаго перасцерагаюць чалавека прыказкі, якія жыццёвыя ўрокі даюць?

3. Дакажыце, што прыказкі — увасабленне мудрасці, жыццёвага і працоўнага вопыту народа, яго псіхалогіі.

4. Прачытайце наступныя прыказкі. Складзіце партытуру чытання прыказак (падзяліце тэксты на маўленчыя часткі, вызначце лагічныя націскі, расстаяце паўзы, звяртаючы ўвагу на мелодыку выслоўяў, графічна абазначце элементы выразнага чытання, вызначце інтанацыю). Пастарайцеся прачытаць прыказкі выразна:

Калі хочаш прапасці — пачні красці.
Белыя ручкі чужую працу любяць.
Летам гуляўшы, восенню не збярэш.
Хто не шануе чужога, той і свайго не мае.
Не пазнаўшы бяды, не ўчуеш добра.
Працы і світкі не саромейся.
Людзей слухай, а свой розум май.
Слухай многа, а гавары мала.
Не гадуючы малога, не будзеш мець вялікага.
Лёгкі здабытак — лёгка пражытак.
У сваім краі, як у раі.

6. Размеркаваўшыся па групах, падрыхтуйце невялікае калектыўнае сачыненне паводле абранай прыказкі.

7. Пастарайцеся запомніць як мага больш народных выслоўяў — яны зробіць вашу мову вобразнай і адметнай, да таго ж часам падкажуць вам і вашым суразмоўцам вернае выйсце ў няпростых жыццёвых сітуацыях.

ЗАГАДКІ

Загадкі — адзін з найбольш дасканалых і любімых фальклорных жанраў. Загадкі ўзніклі ў глыбокай старажытнасці. Нашы мудрыя продкі былі перакананы, што чалавечая думка, выказанае слова валодаюць магутнай

сілай — яны могуць спрыяць, дапамагаць чалавеку ці, наадварот, шкодзіць яму. Старадаўнія людзі цудоўна ведалі ўладу слова, адчувалі яго прыгажосць, непаўторнасць, глыбіню. Яны пакінулі нам выдатныя ўзоры вобразных і трапных характарыстык прыродных з’яў, прадметаў, рэчаў.

Адчуваючы сваю непарыўную сувязь з сусветам, прыродай, зямелькай-карміцелькай, чалавек складаў загадкі найперш пра тое, з чым сутыкаўся ў паўсядзённым жыцці. Адухаўляючы прыроду, надзяляючы яе чалавечымі якасцямі — уменнем думаць, адчуваць, размаўляць, — людзі спрабавалі ўтойваць ад яе свае сапраўдныя намеры і скрытым словам перахітрыць варожыя сілы. Нашы продкі верылі, што расліны і жывёлы разумеюць чалавечую мову, таму карысталіся ўмоўнымі назвамі прадметаў і з’яў, сваіх дзеянняў. Палюючы на звяроў або ловячы рыбу, збіраючы грыбы, ягады, арэхі, зёлкі, карані, людзі пільна прыглядаліся да прыроды, бо ад яе залежала іх жыццё. Яны параўноўвалі таямнічае, загадкавае, невытлумачальнае з тым, што назіралі кожны дзень.

У загадках вядомая людзям рэч паўстае ў нечаканым, незвычайным вобразе. Загадкі будуюцца на аснове параўнання, супастаўлення з’яў і прадметаў. І чалавек павінен зразумець сутнасць утоеных рэчаў і супаставіць іх з тым, што названа ў загадцы.

Даўней самыя вопытныя і паважаныя людзі спецыяльна вучылі моладзь разгадваць загадкі, каб выпрабаваць разумовыя здольнасці, мудрасць, кемлівасць чалавека, яго гатоўнасць да самастойнага жыцця. З цягам часу адгадванне загадак стала проста забавай. Той, хто лёгка адгадвае загадкі, лічыцца кемлівым, разумным.

Большасць загадак будуецца на супастаўленні, параўнанні прадметаў, у нечым падобных адзін да аднаго:

«Тысячы брацікаў звязаны, адным поясам падпяразаны».
(*Каласы ў снапе.*)

Загадка — *вобразнае апісанне ўтоенага прадмета ці з’явы, якое патрабуе разгадкі.*

Загадкі не толькі цікавыя, займальныя, яны і мілагучныя, складныя, падобныя да кароценькіх вершыкаў. Мова загадак — жывая, вобразная, сакавітая, трапная, надзвычай выразная. У беларускіх загадках выяўляюцца фантазія і адмысловае пачуццё гумару нашых суайчыннікаў, іх здольнасць вобразна ўспрымаць жыццё.

Народныя загадкі ствараюцца і ў наш час людзьмі творчымі, з яркім успрыманням, паэтычным бачаннем свету, дасціпным розумам. У такіх загадках расказваецца пра сённяшняе жыццё, сучасныя прадметы і з’явы. Асобныя сучасныя загадкі маюць сваіх аўтараў.

Адгадайце наступныя загадкі:

У гародзе летам цвіце жоўтым цветам, вышэй за ўсіх узняцца б рад, бо сонцу ён малодшы брат.

Было жоўтым, вырасла зялёным, сонца пацалавала, зноў жоўтым стала.

Стаяць на полі браточкі: белыя раснічкі, залатыя вочкі.

Каля хаты ў садочку між зялёненькіх лісточкаў, паглядзі, навідавоку шмат красунь чырванашчокіх. Хоць прывабна пазіраюць, сэрцы каменныя маюць.

На градзе агонь ірдзее, не пячэцца і не грэе. Ён пахучы і прыгожы, нават дождж заліць не можа. І з такіх агнёўпраменняў вараць смачнае варэнне.

Зранку ходзіць на чатырох нагах, удзень — на дзвюх, а ўвечары — на трох.

Што любіш, таго не купіш, а чаго не любіш — не прадасі.

1. Раскажыце пра паходжанне загадак. Калі і як яны ўзніклі? Хто іх складальнік?

2. Што ляжыць ў аснове загадак? Як яны пабудаваны?

3. Чым адрозніваюцца загадкі ад казак?

4. Якая роля загадак у развіцці фантазіі, назіральнасці, кемлівасці, вобразнага мыслення людзей?

5. Вызначце сэнсавыя часткі, расстаўце лагічныя націскі і паўзы, паспрабуйце выразна прачытаць прапанаваныя загадкі:

Фыркае, рыкае, галіны ламае, пыл падымае, цябе з ног збівае, чуеш яго, ды не бчыш. (*Вецер.*)

Па моры імчыцца, пад ветрам гуляе, да берага дойдзе — адрзу знікае. (*Хваля.*)

Узойдзе Ягор на бугор — вышэй лесу, вышэй гор, а з бугра спускаецца — з вачэй хаваецца. (*Сонца.*)

6. Прыгадайце знаёмыя вам загадкі і прапануйце іх загадаць на занятках.

7. Паспрабуйце калектыўна скласці некалькі загадак і загадаць іх родным і знаёмым.

ПРЫКМЕТЫ

Жыццё і дабрабыт нашых прашчураў залежалі ад штодзённай цяжкой працы на зямлі, ведання прыродных законаў, умення рацыянальна весці гаспадарку, найлепшым чынам ладзіць свой быт. Нашы продкі былі працавітымі, назіральнымі і мудрымі. Пільна ўглядаючыся ў навакольную прыроду, яны бачылі пэўную сувязь паміж некаторымі прыроднымі з’явамі і плёнам сваёй працы — добрым ураджаем. Аналізуючы свае назіранні, людзі заўважалі заканамернасці і рабілі адпаведныя высновы, а на іх падставе фармулявалі парады, як найлепшым чынам весці гаспадарку. Гэтыя падказкі — народныя прыкметы — па-

ступова распаўсюджваліся ў народным асяроддзі і стана-віліся штодзённымі дарадцамі селяніну: прадказвалі надвор'е на бліжэйшы час ці на больш аддаленую перспектыву; нагадвалі, калі сеяць, калі выганяць на пашу жывёлу, калі пачынаць збор ураджаю; засцерагалі ад неабачлівых паводзін, забаранялі некаторыя дзеянні.

Прыкметы — *трапныя народныя выслоўі, у якіх прадказваецца пэўны вынік, пацверджаны шматвяковым народным вопытам.*

Народныя прыкметы па сваёй форме і зместу набліжаюцца да прыказак і загадак. Яны таксама распавядаюць пра сусвет і месца чалавека ў ім.

Выразна прачытайце прыкметы:

Авёс кажа: кінь мяне ў грязь, то будзеш князь.

Адзін жмук гнілой вады ў стагу капу сапсуе.

Белая зямля не народзіць пшана.

Будзь дождж ісці, будзе хлеб расці.

Бяроза распускаецца — сей авёс, сады цвітуць — бульбу, каліна цвіце — грэчку.

Вясну хваляць за дажджы і сонца, а лета — за снапы і вазы.

Глебу ўгноіш — ураджай падвоіш.

Дай кароўцы бурачка — дасць кароўка малачка.

Дзе кветка, там і мёд.

Ілля блізка, гніся, бабка, нізка, уставай раненька ды жні пазненька.

Калі добра ўзарэш, то і ўраджай зьярэш.

Касі ў дождж, то ў пагоду зьярэш.

1. Калі і як узніклі прыкметы ?
2. Якія асноўныя функцыі прыкмет?

3. Чым падобныя і чым адрозніваюцца прыкметы і прыказкі?

4. Падрыхтуйце калектыўнае вуснае сачыненне па адной з абраных прыкмет.

ЛЕГЕНДЫ

Асобае месца ў нашай духоўнай спадчыне займаюць народныя легенды.

Легенды — фальклорныя фантастычныя апавяданні, заснаваныя на паэтызацыі, услаўленні гістарычных падзей і народных герояў. У легендах сцвярджаюцца любоў нашых прашчураў да радзімы, добрасумленнае стаўленне да працы, добразычлівыя адносіны. Адзнакай легенд з’яўляецца наяўнасць у іх элементаў фантастыкі: неверагодных здарэнняў, незвычайных герояў і іх дзівосных учынкаў. Легенды распавядаюць пра стварэнне сусвету, паходжанне людзей, жывёл і птушак, узнікненне паселішчаў, рэчак і азёраў. У легендах амаль заўжды існуе сутыкненне выключных герояў з незвычайнымі варожымі сіламі.

1. Якія творы мы называем фальклорнымі легендамі?
2. Пра што звычайна распавядаюць легенды?
3. Чым адметныя легенды?
4. Як вы думаеце, чаму людзям падабаюцца легенды?

Лебядзёўка

Па-рознаму называюць нашае возера: хто Лебядзёўкай, а хто Лебядзіным Дном.

Некалі, даўным-даўно, возера гэтае было настолькі агромністае, што займала ўсе мясцовыя абшары. Такія

хвалі на ім уздымаліся, нібы на якім сінім моры. Людзі, якія жылі на яго прыгожых пясчаных берагах, лавілі рыбу (а яе ў возеры было гэтулькі, што самы занядбаны гультай мог заўсёды прынесці дамоў столькі, колькі захоча), палявалі на качак, якіх нават вэндзілі¹ на зіму. А як пойдучь касіць сена, то здавалася, што навокал існавала яшчэ адно мора — зялёнае. Трава тая такая густая стаяла і так хутка адрастала, што яе скошваць не паспявалі. Здаецца, толькі ўкос нядаўна зрабілі, а ўжо новая ў пояс калышацца.

Многа вады ў возера ўпадала, затое выцякала ўсяго адна-адзіная рачулка. На яе высокіх берагах стаялі багатыя паселішчы. Заможна жылі ў іх людзі, таму што заўсёды мелі кавалак хлеба і мелі магчымасць ім разжыцца, падзарабіць, асабліва не турбуючыся пра заўтрашні дзень.

Возера ўжо тады называлася Лебядзёўка, таму што пасярэдзіне яго, на востраве, парослым высокім, густым лесам, здаўна жылі лебедзі. Ляцелі на зіму ў далёкія паўднёвыя краіны, знікалі на час віхур і мяцеліцаў, а калі сонца добра прыгравала і пачынала паўсюдна валодаць вясна, вярталіся дамоў. Здзіўляліся здаўна людзі, як гэта ім удавалася знайсці адваротны шлях. Потым найбольш старыя ці прымхлівыя² сталі сцвярджаць, што лебедзі валодаюць розумам і, акрамя таго, валодаюць яшчэ і здольнасцю разумець чалавечую гаворку. Шанавалі іх мясцовыя жыхары, нікому не давалі крыўдзіць. Нават самыя зацятыя³ паляўнічыя не чапалі, не палохалі гордых птушак, бо лічылі, што жывыя істоты на зямлі — ад Усявышняга, а калі пойдзеш насуперак Яго волі, то будзеш

¹ Вэндзіць — правяльваць ежу ў дыме.

² Прымхлівы — той, хто верыць у прымхі, забабоны.

³ Зацяты — тут: упарты, настойлівы ў ажыццяўленні чаго-небудзь.

жорстка пакараны, і не будзе табе потым даравання ні на гэтым свеце, ні на тым.

Некаторыя сцвярджалі, што лебедзі ахоўваюць возера, тайна ад людзей будууюць і рамантуюць схаваныя пад вадою плаціны і дамбы, таму вада ніколі і не выходзіць з берагоў, не затапляе навакольных паселішчы, трымаецца між пагоркаў. У адваротным выпадку такая б злыбда абрыналася на вяскоўцаў кожную вясну ды восень...

Ды толькі не ўсе менавіта так думалі. Знойдзеца, бывае, вырадак, які абавязкова пойдзе супраць усіх. І ў нашым выпадку нешта падобнае здарылася.

Жыў у суседняй вёсцы мужчына адзін. Нічыпарам звалі. Што лайдак быў несусветны — усе ведалі, але ж ніхто не здагадваўся, што можа сябе гэты злыдзень так павесці. Нехта са старых людзей распавёў яму, што лебедзі, нібыта, не толькі дамбы рамантуюць, але і скарбы незлічоныя тым часам з дна возера намываюць і хаваюць недзе пад тоўшчаю вады. Надта ж верылася дурню ў тое, што можна спусціць усю ваду з возера, і тыя каштоўнасці акажуцца тады на паверхні. Бяры сабе, толькі не лялуйся! Вось бы дзе зажыў!..

Сядзіць Нічыпар у паўразбуранай хаціне і марыць усяго толькі пра адно — як раскрыць таямніцу возера. Нішто іншае ў галаву яму не лезе. Золата гэтаму чалавеку ўсё засціла. Да таго ўжо надумаўся, што і заснуць спакойна не можа. Прахопіцца і бачыць сябе самым багатым чалавекам на свеце. Хочацца яму, каб перад ім усе чыста гнуліся, на яго аднаго працавалі не разгінаючыся. Карцела пустадому¹ кіраваць усімі людзьмі.

Знайшоў недзе старую варажбітку, падкаціўся да яе, залатыя горы абяцаючы, і пачаў дапытвацца, як гэта яму мэты дасягнуць. Але ж і тая, злосная ды пачварная з вы-

¹ Пустадóm — нікчэмны, безгаспадарлівы чалавек, гультай.

гляду, даўмелася, што зможа выгаду вялікую мець, таму пастаянна паўтарала: «Калі будзе мне палова таго, што шукаеш, то дапамагу, а калі не, то шукай сабе іншую таварышку, за так нават і рота не расшчаплю».

Павагаўся-павагаўся Нічыпар ды і прамаўляе: «Хітрая ты, старая, але нічога мне іншага не застаецца, як пагадзіцца з табою».

Узрадавалася тут варажбітка, у ладкі запляскала, а затым звярнулася да Нічыпара: «Цяпер слухай уважліва. Глядзі ж, запамінай...»

Нічыпар, не знаходзячы сабе месца ад шчасця, пасунуўся бліжэй да старой і падрыхтаваўся слухаць.

«Трэба выбрацца да возера глыбокай ноччу. Падабраць такую часіну, каб у небе ні зорачкі не было, каб месяц свае рогі не паказваў, каб ніхто не бачыў, як ты выбірацца будзеш, бо могуць зайздроснікі прасачыць... Трэба табе там знайсці, — працягвала старая, — самага галоўнага лебедзя. У яго невялікая карона на галаве будзе. Агністая такая. Ці то з золата, ці то з якіх іншых каштоўных камянёў. Калі сустрэнеш гэтага лебедзя, то адразу ж забі яго і закапай, а сабе вазьмі толькі карону, яна і падкажа, дзе каштоўнасці незлічоныя схаваны. Там ужо толькі браць застаецца. Прамяне потым не забудзся, бо зраблю так, калі падманеш, што золата тое табе ніякай карысці не прынясе. Служкаў у лебедзя няма, ён ужо прызвычайна да таго, што яго ні людзі, ні звяры не чапаюць. Таму і жыве ў поўнай бяспецы».

Задаволеныя хаўруснікі¹ разышліся. Варажбітка пайшла ў сваю зямлянку, якую ніхто ў наваколлі хацінай нават і не называў. А Нічыпар паджгаў да сваёй сядзібы, каб як мага хутчэй падрыхтаваць рознае начынне, неабходнае

¹ Хаўруснік (размоўн.) — саўдзельнік у якой-небудзь агульнай справе, хаўрусе (саюзе).

ў такой адказнай справе: мяхі, сякеру, рыдлёўку ды ёмку даўбешку.

Доўга цягнуўся час. Толькі ноч надыдзе, і з вечара, здаецца, усё навокал змокам засмужыцца¹, як аднекуль наляціць моцны вецер і разнясе хмары, даючы валадарцы, яснай зорцы, магчымасць усё шчыра асвятліць. Разоў колькі Нічыпар ужо з хаціны з начыннем вылазіў, ды яго сустракалі на паўдарозе вясковыя дзецюкі з дзяўчатамі. Тады ўжо столькі крыку і рогату было, што ні пра якое золата гаворка ўжо не ішла.

Здавалася, што ад вясёлага і дружнага смеху нават зоркі ў небе станавіліся ярчэйшымі і пазіралі на тое, што адбывалася ў наваколлі з цікаўнасцю.

Але ўжо, мабыць, і маладым надакучыла дражніць гэтага ваўкаватага чалавека, таму, засмяяўшыся на развітанне, беглі далей, пакінуўшы Нічыпара аднаго.

У густым чароце ў злыдня быў зараней прыхаваны човен. Сеў ён у яго і стаіўся. Стаіўся, бо падалося, што ў кустоў ніхтэ ёсць і гэтае таямнічае стварэнне пачало набліжацца да берага.

Хвалі абмывалі човен ласкава, ціхенька, нібы падбадзёрваючы Нічыпара на зладзейскую справу. Доўга ён веславаў, пакуль да вострава даплыў. Вылез, а далей ісці баіцца, ногі ад зямлі адарваць не можа. Стаіць, зубамі ляскае, але золата ўсё роўна спакою не дае. Гэта ж калі назад павернеш, то болей такога выпадку можа і не надарыцца. З рук уласнае шчасце назаўсёды выпусціш.

Колькі вясковец ні хадзіў, але галоўнага лебедзя знайсці не мог. Прытаміўся, сеў адпачыць на пагорачак, галаву апусціў, зусім замаркоціўся. Устаў і сабраўся ўжо далей

¹ Засмужыць — зацягнуць смугой (туманам), тут: пакрыцца змокам, сцямнець.

ісці, ды неяк выпадкова зірнуў на вялікі камень, які выторкваўся з кустоўя, і аслупянеў. На ім сядзеў лебядзіны валадар, на галаве ў яго зіхацела-пералівалася залатая карона. Ухапіў тады Нічыпар сваю даўбешку ямчэй і падаўся да птушкі. Падкраўся ціхенька і лупянуў важака з усяе сілы па галаве, той нават і піскнуць не паспеў, толькі крылы распусціў і бухнуўся долу. Ухапіў злыдзень карону і давай хутчэй уцякаць з вострава, каб ніхто не заспеў яго на месцы злачынства. Птушкі імгненна папрачыналіся, навокал жалобны стогн узняўся, а чалавек нічога болей не заўважае — бяжыць, дый годзе, да чоўна.

Радасна шэпча Нічыпар: «Цяпер я багаты... Я багаты... Усё ў мяне будзе, усе стануць мне падпарадкоўвацца...»

Але тут здарылася незваротнае: як толькі дакрануўся вясковец да чоўна, дык адразу скамянеў. Доўга яшчэ той валун ляжаў, потым яго перуны¹ пабілі. Возера скарацілася ў сотні разоў, праўда, назва засталася — Лебядзёўка.

1. Распавядзіце пра ўзнікненне чароўнага возера.
2. Хто такі быў Нічыпар? Знайдзіце і зачытайце, як ён апісаны ў творы.
3. Ахарактарызуйце ўчынак Нічыпара.
4. Выразна перачытайце фінал легенды.
5. Падзяліце твор на часткі, дайце загаловак кожнай з іх. Падрыхтуйце пераказ твора.
6. Раскажыце пра сваё ўражанне ад гэтай легенды.

НАРОДНЫЯ КАЗКІ

Вы добра ведаеце, што народныя казкі ўзніклі ў глыбокай старажытнасці. У іх увасоблены народная мудрасць,

¹ Пярўн — тут: аглушальны ўдар грому з маланкай.

глыбокі роздум чалавека над жыццём, мара нашых далёкіх продкаў аб лепшай долі і чалавечым шчасці. Імкненне народа ператварыць сваю мару ў жыццё паспрыяла стварэнню цудоўных казак.

Казка — апавяданне фантастычнага або бытавога зместу з шырокім выкарыстаннем вымыслу. Беларускія народныя казкі надзвычай багатыя і разнастайныя па тэматыцы, маюць адметную будову і мову.

У **казках пра жывёл** дзейнічаюць асаблівыя героі — звяры, хатнія жывёлы, птушкі, рыбы, іншыя жывыя істоты. Героі гэтых казак сваімі паводзінамі нагадваюць людзей — сумленных, добрых, працавітых, разумных або злых, жорсткіх, скупых, разбэшчаных. У казках пра жывёл улаўляюцца лепшыя чалавечыя якасці — адданае сяброўства, бескарыслівасць, кемлівасць¹ і асуджаюцца няўдзячнасць, сквапнасць, баязлівасць, лянота і іншыя людскія заганы.

У **бытавых казках** высмейваюцца скнарны, гультаі, абібокі, нахабнікі. Героі бытавых казак — багатыя (паны, судзі, папы) і бедныя, простыя людзі, якія не валодаюць звышнатуральнай сілай, але перамагаюць ворагаў сваім розумам, мудрасцю, знаходлівасцю. І дзейнічаюць героі гэтых казак у звычайных жыццёвых абставінах.

Чарадзейныя казкі — гэта цэлыя фантастычныя гісторыі. У іх прысутнічаюць пераважна незвычайныя героі — багатыры, казачныя асілкі, волаты, — але часам і звычайныя людзі, рашучыя, смелыя, кемлівыя, працавітыя, якім дапамагаюць чараўнікі і сілы прыроды.

Станоўчыя казачныя героі заўсёды змагаюцца са злом і несправядлівасцю і выходзяць пераможцамі ў любым су-

¹ Кемлівасць (кемнасць) — здагадлівасць, востры розум.

тыкненні, хоць на іх долю выпадаюць цяжкія выпрабаванні: абараніць ад ворагаў родную зямлю, перамагчы якую-небудзь пачвару, здабыць чароўны прадмет. Ім супрацьстаяць пачварныя істоты, надзеленыя звышнатуральнымі здольнасцямі і магчымасцямі: шматгаловы Змей, Паганы Цмок, Кашчэй Бессмяротны, Баба Яга, злыя чарадзеі. У абмалёўцы казачных вобразаў звычайна выкарыстоўваюцца элементы перабольшвання — гіпербалы.

Народныя казкі маюць своеасаблівую і дасканалую будову. Часта яны пачынаюцца традыцыйнымі *зачынамі* і маюць *сталую канцоўку*. Казкам уласцівы таксама *тrophазовыя паўторы*. Адметная і мова народных казак — зразумелая, лаканічная і надзвычай вобразная.

Шмат стагоддзяў людзі цікавяцца незвычайнымі здарэннямі, што нібыта адбываліся ў казках, сочаць за прыгодамі казачных герояў. Казкі вучаць людзей быць смелымі, сумленнымі, працавітым, цаніць і берагчы сяброў, змагацца са злом і несправядлівасцю.

Беларускія народныя казкі — наша багацце і гонар. Імі захапляюцца не толькі нашы суайчыннікі, але і чытачы іншых краін свету.

1. Што такое народная казка? Калі і як узніклі народныя казкі? Што каштоўнае знаходзяць у іх людзі?

2. Прыгадайце свае любімыя фальклорныя казкі. Чым яны вас прывабліваюць?

3. Што агульнае ў народных казках, чым яны адрозніваюцца? Якія віды казак вы ведаеце?

4. Пра што звычайна распавядаюць чарадзейныя казкі? Якія героі дзейнічаюць у іх?

5. Назавіце асноўныя асаблівасці бытавых казак. Што ў іх асуджаецца, якія чалавечыя якасці ўслаўляюцца? Чым бытавыя казкі адрозніваюцца ад чарадзейных?

6. Вызначце адметныя ўласцівасці казак пра жывёл. Каго нагадваюць іх героі?

7. Узгадайце традыцыйныя прыёмы, што ўжываюцца ў народных казках. Прывядзіце канкрэтныя прыклады.

8. Раскажыце сваю любімую народную казку.

Чаму барсук і лісіца ў норах жывуць

Некалі, кажуць, звяры і жывёлы не мелі хвастоў. Адзін толькі звярыны цар — леў — быў з хвостом. Дрэнна жылося звярам без хвастоў. Зімою яшчэ сяк-так, а прыйдзе лета — ратунку няма ад мух ды мошак. Чым іх адганяць? Не аднаго за лета, бывала, насмерць заядалі авадні ды сляпні. Хоць гвалт крычы, як нападуюць.

Дачуўся пра такую бяду цар і выдаў загад, каб усе звяры ішлі да яго хвасты сабе падбіраць. Паімчаліся царскія ганцы ва ўсе канцы звяроў склікаць. Ляцяць, у трубы трубяць, у барабаны б'юць, нікому спаць не даюць. Ubачылі ваўка — перадалі яму загад царскі. Ubачылі быка, барсук — таксама паклікалі. Лісіцы, зайку, ласю, дзіку — усім казалі, што трэба.

Застаўся адзін мядзведзь. Доўга ганцы шукалі яго, нарэшце знайшлі соннага ў бярлозе. Пабудзілі, раскатурхалі і загадалі, каб па хвост спяшаўся. Ды калі гэта было, каб мядзведзь куды спяшаўся. Сунецца ён сабе памаленьку, — кульгець-кульгець, усё кругом разглядае, нюхам мёду шукае. Бачыць — дупло пчалінае на ліпе. «Дарога да цара немалая, — думае, — трэба падсілкавацца». Узлез мядзведзь на дрэва, а там поўнае дупло мёду. Замармытаў ён ад радасці ды пачаў дупло выдзіраць, мёд выграбаць, за абедзве шчакі ўплятаць. Наеўся, паглядзеў на

сябе, — аж усё футра ў мёд ды ў парахню запэцкана!.. «Як жа, — думае, — у такой вопратцы перад царскімі вачыма паказацца?» Пайшоў мядзведзь на рэчку, памыў футра і прылёг на ўзгорку сушыцца. Сонейка так прыпякло, што Мішка і не агледзеўся, як соладка захроп.

Тым часам пачалі збірацца да цара звяры. Першай прыбегла лісіца. Паглядзела туды-сюды, аж перад царскім палацам цэлая куча хвастоў. І доўгія, і кароткія, і голыя, і пушыстыя... Пакланілася лісіца цару і кажа:

— Яснавяльможны пан цар, я першая адгукнулася на твой царскі загад. Дазволь мне за гэта выбраць хвост, які я пажадаю...

Ну, цару ўсё роўна, які хвост даць лісіцы.

— Добра, — кажа, — выбірай сабе хвост па густу.

Растрыбушыла хітрая лісіца кучу хвастоў, выбрала самы прыгожы — доўгі, пушысты ды паімчалася назад, пакуль цар не перадумаў.

За лісою прыскакала вавёрка, таксама выбрала сабе прыгожы хвост, хоць і меншы, як у лісіцы. За ёю — куніца. І яна з добрым хвостом пабегла.

Лось выбраў сабе самы доўгі хвост, з густою мяцёлкаю на канцы, каб было чым ад аваднёў і сляпнёў бараніцца. Барсук ухапіў хвост шырокі і тоўсты.

Конь узяў хвост з аднае валасні. Прычাপіў, махнуў па правым баку, па левым — добра сячэ. «Цяпер мухам смерць!» — заржаў ён ад радасці ды сігануў на свой луг.

Апошнім прыбег заяц.

— Дзе ж ты быў? — кажа цар. — Бачыш, у мяне толькі адзін маленькі хвосцік застаўся.

— Хопіць мне і гэтага! — зарадаваўся зайка. — Хвост даўжэйшы — цяжэйшы. А мне трэба быць лёгкаму, каб ад ваўка ды сабакі ўцячы.

Прычапіў зайка сабе, куды трэба, куртаты¹ хвосцік, падскокнуў раз-другі ды весела пабег дахаты. А звярыны цар, раздаўшы ўсе хвасты, пайшоў спаць.

Толькі адвечоркам прачнуўся мядзведзь. Успомніў, што ён жа мусіў спяшацца да цара па хвост. Зірнуў, а тут і сонца за лес коціцца. Кінуўся ён з усіх ног наўгалоп. Бег, бег, аж змакрэў небарака. Прыб'ягае да царскага палаца, а там ні хвастоў, ні звяроў. «Што ж цяпер рабіць? — думае мядзведзь. — Усе будуць з хвастамі, адзін я без хваста».

Завярнуўся Мішка і патэпаў злосны ў свой лес. Ідзе, аж бачыць — на пні барсук пакручваецца, удалым сваім хвостом любуецца.

— Паслухай, барсук, — кажа мядзведзь, — навошта табе хвост? Аддай яго мне.

— Што ты, дзядзька мядзведзь, выдумаў! — дзівіцца барсук. — Хіба ж можна такі прыгожы хвост страціць?

— А калі не дасі па-добраму, то я сілай вазьму, — буркнуў мядзведзь і палажыў сваю цяжкую лапу на барсука.

— Не дам! — крыкнуў барсук ды рвануўся з усяе сілы наўцёкі.

Глядзіць мядзведзь, а ў яго лапе палоска барсуковай скуры засталася ды канчур хваста. Адкінуў ён скуру прэч, а канчур хваста прычапіў сабе ды пайшоў даядаць мёд у дупле.

Барсук жа як бегчы, дык бегчы — ад страху месца сабе не знаходзіць. Дзе ні схаваецца, усё яму здаецца, што вось-вось мядзведзь прыйдзе, рэшту хваста адбярэ. Выкапаў ён тады глыбокую нару ў зямлі і стаў там жыць. Рана на спіне зажыла, але затое засталася цёмная палоса. Так яна да гэтага часу і не пасвятлела.

¹ Куртаты — малы, кароткі.

Бяжыць аднойчы ліса, бачыць — нара, а ў ёй нехта храпе як пшаніцу прадаўшы. Палезла ў нару, глядзіць, аж там барсук спіць.

— Што табе, суседзе, наверсе цесна, што ты пад зямлю забраўся? — дзівіцца лісіца.

— Але, лісічка, — уздыхнуў барсук, — цесна. Каб не трэба было яды шукаць, дык і ўночы не выходзіў бы адгэтуль.

І расказаў барсук лісіцы, чаму яму на зямлі жыць цесна.

«Эге, — падумала лісіца, — калі мядзведзь на барсукі хвост паквапіўся, то мой жа ў сто разоў лепшы...»

І пабегла шукаць схованкі ад мядзведзя. Прабегала ўсю ноч, нідзе схавацца не можа. Нарэшце пад раніцу выкапала нару, такую, як у барсука, залезла ў яе, накрылася пушыстым хвостом і спакойна заснула.

З таго часу барсук і лісіца жывуць у норах, а мядзведзь так і застаўся без добрага хваста.

1. Назавіце герояў казкі. Што ўяўляў з сябе кожны з іх, як трымаў сябе ў такі незвычайны момант, калі дзялілі хвасты?

2. Каго нагадалі вам казачныя героі?

3. Распавядзіце, чаму мядзведзь спазніўся на сход?

4. Прачытайце казку па асобах. Пастарайцеся пры чытанні перадаць характары персанажаў.

5. Паспрабуйце на занятках усе разам скласці казку пра жывёл (можна скарыстаць вобразы і сюжэты ўжо вядомых вам твораў) і расказаць яе сваім блізкім.

6. Падрыхтуйце інсцэніроўку фрагмента сваёй (складзенай усім калектывам) казкі. Прадумайце дыялогі і інтанацыі персанажаў, падбярыце для іх касцюмы.

Андрэй за ўсіх мудрэй

Жыў адзін цікаўны хлопец Андрэй. Хацеў ён усё ведаць. Куды ні гляне, што ні ўбачыць, пра ўсё ў людзей распытвае. Плывуць у небе хмары... Адкуль яны ўзяліся? Куды плывуць? Шуміць за вёскаю рака... Куды бяжыць яе вада? Расце лес... Хто пасадзіў яго? Чаму птушкі з крыламі, усюды вольна лягаюць, а ў чалавека няма крылаў?

Адказвалі яму людзі, адказвалі, нарэшце бачаць, што і самі не ведаюць, што адказваць.

— Ты, Андрэй, хочаш быць за ўсіх мудрэй, — пачалі смяцца з яго. — Хіба ж можна ўсё ведаць?

Неверыць Андрэй, што нельга ўсяго ведаць. — Пайду, — кажа, — да самога Сонца: яно ўсюды свеціць, усё бачыць і ўсё ведае. Яно мне і раскажа, чаго я сам не ведаю.

Пакінуў ён сваю хатку і пайшоў шукаць таго месца, куды Сонца на начлег спускаецца.

Ідзе-ідзе, бачыць — сядзіць пры дарозе на камяні чалавек і пытаецца ва ўсіх: «Дакуль я тут сядзець буду?» Андрэй яму таксама нічога не мог адказаць. Пайшоў ён далей. Бачыць — чалавек падпірае плячыма плот.

— Што гэта ты, дзядзька, робіш? — пытаецца Андрэй. — Навошта гэты стары плот падпіраеш?

— Не ведаю... Можа, ты ведаеш?

— Каб ведаў, дык не шукаў бы таго, хто ўсё ведае, — адказаў Андрэй і рушыў далей сваёю дарогаю.

Прайшоў крыху, бачыць — чалавек смецце пераграбае.

— Навошта ты, дзядзька, смецце пераграбаеш?

— Не ведаю...

— Ну і я не ведаю, — сказаў Андрэй і пайшоў.

Доўга ён ішоў ці нядоўга, прыйшоў у вялікі лес. Цэлы дзень блукаў па ім, нарэшце пад вечар выбраўся на па-

ляну. І тут яму раптам аж вочы засляпіла: такі бляск з паяланы паліўся. Адкрыў ён вочы — недалёка палацы Сонца зіхацяць. Зайшоў хлопец у дом. Бачыць — сядзіць у крэсле старэнькая Сонцава маці.

— Чаго ты, хлопча, прыйшоў сюды? — пытаецца яна.

Пакланіўся ёй Андрэй і кажа:

— Прыйшоў да Сонца пра сёе-тое распытацца...

— Што ж цікавіць цябе?

— Ды ўсё, што на свеце дзеецца.

— Бач чаго захацеў. Я шмат вякоў жыву на свеце і то не ведаю пра ўсё, — кажа старая. — Бог стварыў свет, ён, пэўна, пра ўсё адзін і ведае. Але пачакай — хутка дачка вернецца. Яна ў мяне непаседа, дома не стыкаецца. Пагутарыш з ёй.

Выйшаў Андрэй з палацаў, развёў вогнішча, пачаў смажыць сала на ражончыку¹: прагаладаўся за доўгую дарогу. Наеўся ён сала з хлебам. Захацелася піць. Пайшоў да рэчкі і нагнуўся да вады. Раптам бачыць — падымаецца з дна ракі дзяўчына, ды такая прыгожая, што і вачэй не адарваць. І дзяўчына на яго загледзелася.

— Не пі вады з ракі, — кажа яна, — бо Сонца цябе спаліць!

— Але ж мне вельмі піць хочацца...

— Ідзі за мною.

— Прывяла яго дзяўчына да старога дуба, а з-пад яго б'е крыніца.

Нагнуўся Андрэй і напіўся ўволю крынічнай вады. Тым часам пачало апускацца з неба Сонца ў свае палацы. Трэба да яго ісці, ды не можа ён з прыгожаю дзяўчынаю расстацца.

¹ Ражончык (ражон) — тут: дубчык, кіёчак.

— Не кажы сонцу, што мяне тут бачыў, — сказала дзяўчына, узнялася на гару і заблішчэла адтуль яснаю зоркаю.

Пайшоў Андрэй у палацы. А там Сонца гэтак пячэ, што аж сцены палацаў трашчаць. Але Андрэю нішто — напіўся крынічнай вады, дык і не можа Сонца яго даняць. Толькі шапку насунуў на лоб, каб вачэй не высмаліла.

Расказаў ён Сонцу, чаго прыйшоў. Сонца і кажа:

— Вучыць цябе мне няма часу. Але я зраблю так, што ты ўсё сам будзеш ведаць.

Пры гэтых словах сабрала Сонца ўсе свае прамяні ў адзін пучок ды бліснула яму ў галаву. І адразу адчуў Андрэй, што галава яго стала яснай і светлай. Толькі надта гарыць, а сэрца раптам халодным зрабілася, як лёд...

Выйшаў ён з палацаў. Нядобра яму стала з халодным сэрцам. Успомніў пра дзяўчыну. І так захацелася ўбачыць яе яшчэ хоць раз, аж млосць бярэ. Пачаў ён клікаць яе. Скацілася з неба ясная зорка і стала перад ім прыгожаю дзяўчынаю. Як глянуў на яе Андрэй, дык адразу адчуў, што сэрца яго зноў стала такім, як было.

Узяў ён дзяўчыну за руку і павёў у свой край. І такім ён шчаслівым цяпер ішоў, што і птушкам з крыламі не зайздросціў.

Падышлі яны да таго чалавека, што смецце пераграбаў. Паглядзеў на яго Андрэй. І ўсё яму ясна стала.

— Ты, — кажа ён чалавеку, — шукаеш у смецці згубленыя капейкі і дарма толькі час траціш. Бярыся лепш за работу, дык хутчэй заробіш тых капейкі, чым іх знойдзеш.

Паслухаў яго чалавек, кінуў марную работу, пачаў працаваць. Хутка нажыў і гаспадарку, і грошы на патрэбу.

Ідуць яны далей. Убачылі чалавека, што плот плячыма падпіраў. Паглядзеў на яго Андрэй і кажа:

— Не падпірай ты, чалавеча, таго, што згніло, бо яно ўсё роўна ўпадзе. Зрабі лепш новы плот.

Паслухаў яго чалавек і паставіў новы плот замест гнілога.

Дайшлі яны да таго чалавека, што на камяні сядзеў і не ведаў, дакуль яму тут сядзець. Андрэй кажа яму:

— Не будзь, чалавеча, такі скупы: дай пасядзець на гэтым камяні і іншым людзям. Няхай адпачнуць з дарогі.

Падняўся чалавек і вясёлы пабег дахаты, а Андрэй з дзяўчынаю адпачылі крыху і пайшлі далей, у той край, дзе жыў Андрэй.

І цяпер не Андрэй у людзей пра ўсё распытвае, а людзі ў яго.

Так і стаў Андрэй за ўсіх мудрэй.

1. Якім уяўляецца вам галоўны герой казкі?
2. Прыгадайце, якія прыгоды выпалі на долю простага хлопца Андрэя?
3. Падрабязна раскажыце, як сталася, што Андрэй стаў «за ўсіх мудрэй»?
4. Паспрабуйце стварыць калектыўную чарадзейную казку на падставе ўжо вядомых вам твораў. Падрыхтуйце да яе ілюстрацыі.

Як Сцёпка з панам гаварыў

Жыў некалі адзін пан, ды такі злосны, што бяда: ніхто не мог яму дагадзіць. Усе яго баяліся, як чорта. Бывала, прыйдзе да яго хто што-небудзь прасіць, а ён як крыкне: «Што скажаш?» — дык той адразу забудзецца аб сваёй просьбе.

— Нічога, паночку, усё добра, — адказвае бядняк калочычыся.

— А па добрым што?

— Не ведаю, паночку...

— На стайню яго, гэтага галгана!¹ — раве пан. — Даць яму розаг, каб больш сюды не хадзіў!

Іначай той пан і не ўмеў з людзьмі гаварыць. І людзі баяліся з ім гаварыць, бо скажаш што не так — да смерці засячэ.

Аднойчы гуляў пан у карты і выйграў маёнтак².

Было гэта вясною. Сабраўся пан ды паехаў аглядаць свой новы маёнтак. Як паехаў, дык і застаўся там на ўсё лета: вельмі ж спадабаўся яму новы маёнтак. Праўду бо кажуць, што новае сіта на калочку вісіць, а старое пад лавай ляжыць.

Тым часам у старым маёнтку нарабілася шмат бяды. «Як жа, — думае аканом³, — сказаць пану пра бяду?» Сам ехаць да яго баіцца. Надумаўся ён паслаць каго з дваровых. Ды няма ахвотніка. Каму хочацца дастаць ад пана лішніх розаг?

А жыў там адзін чалавек. З выгляду так сабе — недалужны⁴, затое на язык бойкі: за словам у кішэнь не лезе. Імя ён меў Сцяпан, але ўсе звалі яго проста Сцёпка. Малы, бач, ён быў ростам і шчуплы.

Дачуўся Сцёпка, што аканом шукае пасланца да пана, прыйшоў да яго і кажа:

— Пашліце мяне — я ўмею з панам гаварыць.

Рад аканом, ледзь не цалуе Сцёпку. Даў ён яму хлеба, сала, цэлую жменю медзякоў і выправіў у дарогу.

Ідзе Сцёпка, медзякамі пазвоньвае, ніводнай карчмы не мінае.

Доўга ішоў ён ці коратка, прыходзіць нарэшце ў новы маёнтак.

¹ Галган — тут: нягоднік, нахабнік.

² Маёнтак — зямельнае ўладанне памешчыка, пана.

³ Аканом — кіраўнік гаспадаркі ў пана.

⁴ Недалужны — тут: непрыглядны, слабы.

Хацеў Сцёпка проста ў панскі дом ісці, ды лёкай спыніў:

— Ты чаго тут, валацуга, цягаешся?

І нацкаваў на яго сабак.

Сцёпка дастаў з торбачкі кавалак хлеба, кінуў сабакам. Тыя і перасталі брахаць. Тады Сцёпка зноў падышоў да ганку.

— Што табе трэба? — крычыць лёкай. — Тут сам пан жыве!

Сцёпка пакланіўся лёкаю і кажа:

— А мой паночку, а мой даражэнькі, вось жа мне і патрэбен гэты сам-пан. Я прыйшоў да яго са старога маёнтка.

Лёкай памякчэў.

— Добра, — кажа, — я далажу пану пра цябе. Але скажы ж ты мне, адкуль ты ведаеш, што і я — пан?

— Гм, — хітра кашлянуў Сцёпка, — бачу: ты пан не пан, а так сабе паўпанак, бо ў цябе лоб нізкі, нос слізкі, от і відаць, што лізаў панскія міскі.

Узлаваўся лёкай, схапіў Сцёпку за каўнер ды давай тузаць. Ubачыў гэта пан з акна і паклікаў лёкая да сябе.

— Які там хлоп¹? — пытаецца пан у лёкая.

— Ды валацуга нейкі са старога панскага маёнтка, — адказаў лёкай і нізка пакланіўся пану.

Пан успомніў, што даўно не быў у старым маёнтку.

— Пакліч яго сюды, — загадаў пан лёкаю.

Пабег лёкай клікаць Сцёпку, а той дастаў капшук, набіў люльку тытунём ды пачаў агонь крэсіць. Курыць ды паплёўвае на чысты панскі ганак.

— Ідзі ў пакоі, цябе пан кліча! — крычыць яму лёкай.

— Не трасца пана трасе, пачакае, — адказвае Сцёпка і пакурвае сабе люлечку.

¹ Хлоп — халоп (абразлівая мянушка прыгонных сялян).

— Ды хутчэй жа ты! — злуецца лёкай.— А то пан цябе розгамі засячэ...

— Не засячэ! Вось дакуру люльку, тады і пайду.

Чакаў, чакаў пан Сцёпку, не дачакаўся. Кліча зноў лёкай:

— Чаму хлоп не ідзе?

— Люльку, пане, курыць.

Пан узлаваўся:

— Гані яго сюды!

Сцёпка дакурыў люльку, выбіў з яе попел, схаваў за пазуху і толькі тады падаўся памаленьку ў панскія пакоі. Лёкай бяжыць наперадзе, адчыняе Сцёпку дзверы, як пану.

— Добры дзень, паночку!

— Што скажаш? — хмурыцца пан.

— Усё добра, паночку.

— А па добрым што?

— Ды вось, паночку, прыслаў мяне аканом. Бачыце, панскі сцізорык зламаўся.

— Які сцізорык?

— Ды, мабыць, той, якім пану пёры вастрылі.

— Як жа яго зламалі?

— Кажуць жа, пане, што без начыння і лапця не спляцеш. А ўсялякае начынне пры рабоце псуецца. Вось так і панскі сцізорык. Хацелі пану на боты злупіць з выжла¹ шкуру, узялі сцізорык. Але на панскім выжле вельмі ж моцная шкура была. Ну сцізорык і зламаўся.

— Якога выжла? Што ты пляцеш, галган? — закрычаў злосна пан і хацеў ужо загадаць слугам, каб забралі Сцёпку на стайню і далі розаг.

Але Сцёпка пачаў расказваць далей:

— Панскі выжал, той самы, можа, пан памятае, што ўскочыў быў у студню, а Мікіту пасылалі даставаць, дык

¹ Выжал — гончы сабака.

ён і утапіўся там. Эге ж, той самы выжал, што пан любіў яго браць на паляванне. Здаецца, калі не мыллося, пан аддаў за таго выжла суседняму пану трох мужыкоў...

— Што ж, мой самы лепшы выжал здох?

— Здох, пане.

— З чаго ён здох?

— Каніны аб'еўся, дык адразу і ногі выпруціў.

— Якой каніны?

— Ды мяса жарабца.

— Якога жарабца?

— Панскага буланага¹ жарабца, з лысінкаю.

— Што ж, і ён здох?

— Здох, пане. А шкада, добры жарабец быў.

— О, я нешчаслівы!

— Э, пане, чаго турбавацца. Ужо ж ведама, калі жарабятка ўродзіцца з лысінкаю, то яно ці здохне, ці яго воўк з'есць.

— З чаго ж жарабец здох?

— Падарваўся, мабыць.

— Што ж на ім рабілі? Шпарка ездзілі, ці што?

— Ды не, пане, на ім не ездзілі, ён заўсёды на стайні стаяў.

— А што ж?

— Ваду, пане, вазілі.

— Але ж нашто была тая вада?

— Людзі ж кажуць, паночку, што як топішся, дык і за брытву ўхопішся. Як загарэўся панскі свінушнік, дык аканом загадаў і на жарабцы ваду вазіць.

— Што ж, і свінушнік згарэў?

— Згарэў, пане.

¹ Буланы — светла-жоўты, з чорным хвостом і чорнай грываю (пра масць коней).

— Як жа ён загарэўся?
 — Бачыш, пане, ён быў блізка каля аборы, дык ад яе і загарэўся.
 — То і абора згарэла?
 — Згарэла, пане, як свечка.
 — З чаго ж яна загарэлася?
 — Вось гэтага, паночку, добра не ведаю: ці ад абозні, ці мо ад пакояў.
 — О, то і пакоі згарэлі?
 — Згарэлі, пане, начыста, от быццам хто языком злізаў.
 — І ўвесь двор згарэў?
 — Увесь, пане: чыста, гладка, хоць рэпу сей.
 Ухапіўся пан за галаву да давай божкаць.
 — Але з чаго ж загарэліся пакоі? — зноў пытаецца пан у Сцёпкі.
 — Ад свечак, пане.
 — Для чаго ж паліліся свечкі?
 — Ну як жа, пане, вядома, заўсёды свечкі паляць, як хто памрэ.
 — Хто ж памёр?
 — Вечны пакой, каб ёй на тым свеце лёгка ікнулася, — пані памерла.
 — Што, што ты кажаш?.. Пані памерла?!
 Пачуўшы такія навіны, пан зваліўся з крэсла, а Сцёпка закурыў люлечку ды падаўся сабе дахаты.

1. Што ў казцы асуджаецца, што ўхваляецца?
2. Прасачыце, якую характарыстыку даў Сцёпка панскаму лёкаю? Ці адпавядае яна сапраўднай сутнасці лёкая?
3. Якім паказаны ў казцы пан? Як мяняюцца паводзіны пана на працягу яго размовы са Сцёпкам? Чым гэта выклікана?
4. Чым адрозніваецца Сцёпка ад іншых казачных герояў?

5. Што ў казцы выклікае смех?
6. Якія жыццёвыя ўрокі мы можам вынесці з гэтай казкі?
7. Якія тыповыя адметнасці сацыяльна-бытавых казак прысутнічаюць у гэтым творы?
8. Прачытайце казку па асобах. Пастарайцеся перадаць пры чытанні адметнае ў характарах і паводзінах герояў.
9. Падрыхтуйце інсцэніроўку дыялогу пана са Сцёпкам (прадумайце позы, жэсты, інтанацыі персанажаў, падбярэце для іх касцюмы, дэкарацыі).

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Якія творы называюцца фальклорнымі? Калі і як яны ўзніклі?
2. Чым каштоўныя для людзей прыказкі? Назавіце некалькі прыказак, якія вы ведаеце. У якіх канкрэтных жыццёвых сітуацыях іх можна ўжываць?
3. Якую ролю выконвалі загадкі у старажытным грамадстве? Як змяніліся іх функцыі ў наш час? Прыгадайце некалькі загадак, створаных на падставе знешняга падабенства прадметаў або з'яў.
4. Як узніклі прыкметы? Якая іх роля ў жыцці і побыце людзей?
5. Паразважайце, чым падобныя паміж сабой народныя прыкметы і прыказкі.
6. Што найперш прываблівае вас у легендах?
7. Чым вылучаюцца народныя казкі сярод іншых фальклорных жанраў?
8. Чым адметныя чарадзейныя казкі?
9. Якія чалавечыя заганы выкрываюцца ў бытавых казках?
10. Якіх герояў казак пра жывёл вы ведаеце? Раскажыце адну з такіх казак.

III. КАЗКА — У ЖЫЦЦІ ПАДКАЗКА

ВУСНАЯ НАРОДНАЯ ТВОРЧАСЦЬ І МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА

Мастацкая літаратура непарыўна звязана з вуснай народнай творчасцю. З даўніх часоў і да нашых дзён менавіта фальклор быў той асновай, на якой узнікла і развівалася літаратура пісьмовая, мастацкая. Фальклорныя сюжэты і вобразы спрадвеку ўзбагачаюць мастацкую літаратуру, а сакавітая, мілагучная, прыгожая і выразная народная мова спрыяе глыбейшаму самавыяўленню беларускіх пісьменнікаў, раскрыццю іх таленту. Абапіраючыся на народныя легенды і паданні, казкі і песні, на багацейшыя абрады, майстры прыгожага пісьменства стварылі шмат літаратурных шэдэўраў, яны і сёння радуюць сваіх чытачоў непаўторнымі мастацкімі набыткамі — вершамі і паэмамі, раманамі і аповесцямі, апавяданнямі і п’есамі, — інакш кажучы, мастацкімі творамі розных жанраў. У іх распавядаецца пра сіваю даўніну, пра падзеі сучасныя і будучыя.

Літаратурныя легенды і казкі, у адрозненне ад фальклорных, заўсёды маюць аўтара.

Прыгоды Муркі

(Урыўкі)

Дарагія мае сябры!

Жыццё наша гэткае ж стракатае, як і поўсць на мне: у адным месцы колер сонечны, у другім — чорна-буры. І ніколі нельга сцвярджаць, што колер светлы — гэта колер радасці, а колер чорны — колер бяды. Часцяком у жыцці фарбы гэтыя знітаваныя ў трывалы ланцужок. Галоўнае, каб не блытаць іх, своечасова прыкмячаць і адрозніваць. Зблытаў — тут ужо добрага не чакай!

Памыляецца той, хто думае, што бяда прыходзіць нечакана, што хтось насылае яе на нас. Бяда пачынаецца з таго, што мы, здараецца, бяздумна і безадказна ставімся да сваіх учынкаў, пасміхаемся, калі старэйшыя павучаюць нас і патрабуюць абачлівасці.

Мой аповед шчыры і праўдзiвы. У ім — мой горкі вопыт, жаданне ўберагчы Вас ад памылак, паспешлівых крокаў... У ім — цвёрдае перакананне, што бяду цяжка прадбачыць. Аднак нельга і адчайвацца, калі яна ўжо цябе напаткала. І нельга губляць мужнасці, якая так патрэбна кожнаму з нас у складаных жыццёвых абставінах.

Вось чаму вельмі прашу: набярыцеся цярпліvasці і ўважліва выслухайце тое, што я зараз Вам, дарагія мае сябры, раскажу.

З глыбокаю павагаю, Мурка, рудаватая котка з белым колцам на чорна-бурым хвасце.

* * *

Бяда напаткала мяне ўлетку, калі пачаўся дваццаць другі дзень другога года майго жыцця. Мушу сказаць, што да

лічбы «2» я і зараз стаўлюся не вельмі прыязна. Гэтая лічба, між іншым, прыносіла шмат горычы і Алесі, маёй маленькай і ласкавай гаспадыні. Клікала яна мяне звычайна ласкава і пяшчотна: то Чарнахвостачка, то Рудка, то Белаботка.

Дык вось, цёплым сонечным ранкам Алеся адарвала з календара лісточак, пастукала ім па маіх вушах, потым сунула яго мне пад вочы.

— Бачыш, што тут напісана? Дзве двоечкі, Рудка! Прадчувае маё сэрца: не зарадуюцца бацькі, калі папрашу, каб і ты з намі на рыбалку паехала.

Яна не памылілася.

— Гэтага яшчэ нам не хапала! — выгукнула маці.
— Хто там тваю Мурку пільнаваць будзе? А як зваліцца ў рэчку? Пойдзе на дно і мяўкнуць не паспее!

Алеся пачала румзаць. Карцела і мне замяўкаць ад распачы. Не паехаць разам з усімі? Ды ад слова «рыбалка» ў мяне ажно сэрца замірае. А нос адчувае пах свежай рыбка!

Але я стрымалася, не мяўкнула нават. Моўчкі крутнулася, выслізнула з Алесіных рук і з разгону ўскочыла на калені да дзядулі, які сядзеў на канапе і прывязваў да зялёнай капронай лёскі блішчасты белы кручок.

— Што, Чарнахвостка, рыбка свежанькай хочаш? — спытаў ён, нахіліўшы галаву.

— Мяў, — сказала я. — Хачу, вядома.

— Бачу, бачу... Хочаш рыбка, — паківаў дзядуля галавою.

— Мяў, мяў, мяў — тры разы мяўкнула я і ўмольна паглядзела на дзядулю. — Вельмі, вельмі, вельмі хачу!

Ён атарапеў на міг, потым зарагатаў:

— Ну і разумная істота, ліха яе не бяры. Зусім як чалавек пазірае і гэтак выразна Чарнахвостка мяўкае, што нібы і словы чуеш.

— Яна не будзе нам замінаць, — пачала ўпрошваць Алеся. — Вось пабачыш, дзядулечка. Я вельмі прашу: возьмем Мурачку на рыбалку!

Зразумеўшы, што менавіта зараз усё і вырашаецца, я ласкава грэбнула лапкаю дзядулева калена і зноў тры разы мяўкнула.

— А хай едзе! — дзядуля махнуў рукою, засмяўся і паабяцаў: — І ўловім табе, Мурка, рыбка свежанькай. Уловім, нідзе яна не дзенецца! На новы кручок рыбка заўсёды добра бярэцца, а тут паглядзі, як ён блішчыць, — і ён пакруціў у пальцах новы блішчасты кручок.

Алеся заскакала ад радасці. Мой настрой таксама палепшыўся. Убачыць поле, лес, лужок ля ракі, дзе поўна кветак, паганяць мятлікаў, пасядзець за чаротам, пачуць, як плёхаецца ў вадзе рыбка... Хто ў летні час не марыць пра тое? Мне здаецца, што кожны марыць. Але ж не кожнаму, праўда, гэта выпадае!

Калі мы ехалі ў машыне і я зручна ўладкавалася на Алесіных каленках, у мяне з'явілася думка аддзячыць дзядулю, які сядзіць за рулём. Алеся нібыта зразумела маё жаданне. Яна перасадзіла мяне на спінку сядзення, побач з дзядулем, і я лапкаю грэбнула яму валасы ля вуха.

Дзядуля гэтай маёй увагаю быў дужа задаволены. Трымаючы адной рукою руль, ён другой паглядзіў маю лапку, сказаў лагодна:

— Разумны коцік-варкоцік. Першую рыбку — яму.

Алесін бацька засмяўся:

— А раптам тая рыбка — шчупачок кілаграмы на два? Рызыкаўныя вашы абяцанні, таварыш рыбак!

— Падзелімся неяк, — паабяцаў дзядуля. — Рыбакі — народ не сквапны. Праўда, Чарнахвостка?

З асфальтавай шашы мы павярнулі на гравейку, мінулі вёску, затым поле і яшчэ адно селішча. У дзівосна свет-

лым і чыстым бярэзніку павярнулі на дарогу, паабাপал якой цягнуўся малады соснік, і неўзабаве апынуліся на беразе прыгожага возера.

Як толькі машына спынілася і адчыніліся дзверцы, я адразу ж саскочыла з падушкі на сядзенне, а з яго і на траву. Цяпер я ведаю: перш-наперш уважліва паглядзі, куды ты нацэлілася скочыць. А я тады гэтага не зрабіла — першая мая памылка на беразе возера! — і скочыла на зялёны чабаровы дыванок.

Напачатку і не зразумела, што мяне ўджаліла аса. Падалося, што агнявая іголка прабіла нос навывлёт. Я выскачыла з той чабаровай лапіны і, мяўкаючы, пачала качацца па зямлі. Падалося яшчэ, што боль сядзіць і ў левым воку, і яно дрэнна бачыць.

Дарослыя, аднак, былі занятыя сваім клопатам і на мяне не звярталі ўвагі: дурэе, маўляў, Мурка. Маю бяду зразумела толькі адна Алеся. Яна пагушкала, наляпіла на нос лісцінку трыпутніку, потым выцягнула з машыны падушачку і ўладкавала мяне пад разгалістай сасонкай.

— Ляжы, Рудка, — сказала яна. — Восы цябе тут не зачэпяць. А мне трэба маме памагчы. Сучча назбіраю. Будзем юшку варыць...

Пад сасонкаю было ўтульна. Дудзеў у доўгім шыгаллі¹ вецер. Ад халоднай лісцінкі трыпутніку боль у носе неўзабаве суцішыўся і патрэбы ў тым трыпутніку, як я зразумела, ужо не было. Садрала лісцінку, чмыхнула, плюснула колькі разоў вейкамі і зарадавалася: добра бачыць вока! І наўкола гэтулькі цікавага. Дзе ж тут улежаць! Трэба да Алесі падбегчы, зірнуць, што яна там апарола ў леташняй траве ля ссохлай вольхі. Нейкія дзіўныя галінкі выцягвае.

¹ Шыгалле — ігліца, іголки хваёвых дрэў на зямлі.

Галінкі, калі я да іх наблізілася, былі і сапраўды незвычайныя. Кара на іх аблупілася, гладкая і як бы адшараваная дзеравіна залаціста свяцілася на сонцы.

— Паздаравела ўжо? — узрадавалася Алеся. — Пакажы, пакажы свой носік!.. Э, зусім добра. Але навука табе. Аса летась мяне таксама джыгнула. Ведаю, што гэта такое.

— Мяў, — сказала я. — Хачу табе дапамагчы.

Да ссохлай вольхі дабегла хутка. Галінку выбрала ладную, роўную і гладзенькую. Але не панесла яе, з зубоў нават выпусціла, заўважыўшы па правы бок ад вольхі на сцежцы, што вяла ў малады соснік, прыгожую птушачку. Пазнала яе адразу ж: малінаўка!

У горадзе на наш балкон прыляталі і сініцы, і вераб'і, і галубы, і чорныя галкі. І каля дачы птушак шмат. Алеся малявала іх у блакноціках, сшытках, на маленькіх папяровых квадраціках — на кожным кавалачку паперы, што трапляў пад руку. І ўсе тыя птушкі былі падобны, як блізняткі: чорная востранькая дзюбка, малінавая галоўка з сінім султанчыкам, пярэстыя — у зялёныя і чырвоныя палосачкі — крылцы і карычневая грудка.

Але тыя малінаўкі — маляваныя. А гэта, на сцежцы, рухалася і прыгожа цвынькала. Паскача на танюткіх ножках, спыніцца, пазірае на мяне — выразна цвынькае. Я памкнулася да яе. Але птушачка дзіўна сябе паводзіла: адбязыць і спыніцца, адбязыць і спыніцца. А як спыніцца, дык на мяне пазірае, як бы кліча. І тады я сцяміла: яна хоча паказаць нешта дужа важнае.

На затравелай лясной сцежцы — я нават і не заўважыла, як у лесе апынулася! — цікавая тая гульня працягвалася. Як толькі я да малінаўкі набліжалася, дык яна пырхала, адлятала і зноў садзілася. Сядзе і яшчэ больш патрабавальна цвынькае, як бы нешта абяцае. І што самае

дзіўнае: я ўвесь час за ёю бегла і ўвесь час на нешта спадзявалася. І дужа мне хораша рабілася. І я ўжо не згадвала пра Алесю, думала толькі пра птушачку. І прыгажосць, што наўкола, мяне таксама захапіла. Следам за сасоннікам бярэзнік пачаўся, а за ім — сасновы бор. Чысценькі, чысценькі. І папараць маладая ля камлёў, быццам дыван каляровы.

Нават і не заўважыла, куды дзелася тая роўная затравелая сцежка. Быццам выпарылася яна. Замест яе клалася пад ногі сухое шыгалле. Гладкае, быццам карычневы лёд. Малінаўка клікала мяне, і я, быццам на вяровачцы была, за ёю бегла.

— Бяда-а-а-а, — раптам танютка цвынькнула малінаўка і схавалася за сасной.

У той жа міг я пачула ззаду пошум крылаў. Азірнулася і мяўкнула ад жаху. Каршун! Гэта ж каршун ляціць!

Я скочыла пад бухматы ядлоўцавы куст і зашылася ў мох. Мох пад ядлоўцам быў густы і гэткі мяккі, што я правалілася ў яго па самыя вушы.

Вялікая шэрая птушка пранеслася паўз ядлоўцавы куст. Не, не памылілася я: каршун гэта! У Алесі ёсць кніжка, дзе каршун намаляваны, і мне неаднойчы ў маленстве паказвалі той малюнак і папярэджвалі: заўсёды хавайся, калі ўбачыш гэтага драпежніка!

Мох быў цёплы, мяккі, як падушачка, на якой я ляжала ў машыне. Ядлоўцавае шыгалле прыемна пахла, як бы закалыхвала. І якая ж гэта асалода — пакласці стомленыя лапкі на халодны мох! Падалося, што мох зыбаецца, як некуды плыве. Відаць, заснула б, каб не бухнула недзе ў вышыні. Бухнула гулка, нібы пярун грымнуў. Я ўскочыла, і тут жа ўчула знаёмы гул і зразумела: імчыць самалёт. І тут да мяне дайшло: трэба вяртацца назад. Вылезла

з-пад ядлоўцавага куста і патупала па сцежцы. Здавалася, што возера непадалёк, што неўзабаве ўбачу нашу машыну, пачую ласкавы голас Алесі. Яна, вядома, зарадуецца, калі ўбачыць мяне, рыбкаю пачастуе. Рыбку, напэўна ж, дзядуля ўжо ўлавіў.

Ад згадак пра рыбку ў мяне заняла ў жываце. Я кепска снедала, пакінула амаль некранутай манную кашу ў маёй місачцы з рыбкамі на беражках і донцы, лізнула разы чатыры малака са сподка. О, каб цяпер сюды тую кашу і малако! Памылку я зрабіла, што не паснедала як след. Але болей тое не паўторыцца. Усё, што мне дадуць на сняданак, буду есці, чысцюткімі пакіну і місачку і сподак. Але ж хто дасць табе зараз тут, у лесе, маннай кашы і малака? Толькі марыць пра тое можаш!

Наперадзе на сцежцы жаўцела пер'е, ляжалі белаваты пух і нейкія косткі. Я спынілася, прыгледзелася і жахнулася: гэта ж малінаўкі пер'е! Вось крыльца знаёмае. Кроў на ім, кроў на пер'і, што раскідана на блішчастым бруснічніку. Каршун, значыцца, насціг тут малінаўку. Але ж я іду да возера. А малінаўка ляцела ўглыб лесу. Няўжо я не ў той бок павярнула?

Зрабілася не па сабе. Збочыла са сцежкі, каб абмінуць жахлівае месца і не ступіць на пер'е. Але пер'е і пух былі параскіданы скрозь, нават на высокім чарнічніку, і я абмінула яго, заглыбілася ў лес, а потым павярнула ўлева, каб зноў выбіцца на знаёмую сцежку.

Бегла шпарка, пераскоквала струхлелыя пні і карчы і ўвесь час падбздэравала сябе. Зараз, за тымі вунь соснамі, павінна адкрыцца знаёмая сцежка. Але яе ўсё не было і не было. Я спынілася, пачала азірацца і разгубілася канчаткова. Сосны наўкола незнаёмыя, раней яны мне не страчаліся. Нізіна наперадзе нейкая... І густы, як сцяна,

маліннік... Адкуль ён тут? Няўжо заблудзілася? Трэба ўскараскацца куды-небудзь вышэй і азірнуцца як след.

Учарнелы пень быў паблізу, і я ўскочыла на яго. За сасновым голлем бліснула сонца, і гэта мяне абнадзеіла. Сонца, калі я на беразе возера цягнула галінку ў зубах, было якраз над машынаю. І таму зараз трэба бегчы ў той бок, дзе сонца. І не па сцежцы бегчы, а напрасцяк — бліжэй будзе!

Бегла я доўга. Але лес рабіўся ўсё гусцейшы. І сонца некуды схавалася, і разбалеўся нос, які ўджаліла аса, і нечакана залапатаў па сасновым голлі дождж, і лес застагнаў пад моцнымі парывамі ветру. Потым зусім блізка, як не над самай галавою, быццам дошка зламалася, прагучала працяглае і рыпучае:

— Чуч-ч-чаго... Чуч-ч-чаго...

Жах агарнуў гэтак жа, як і ў той міг, калі давялося ўбачыць каршуна. Адно ў галаве завірвала: ратуйся, Мурачка!

Я ўшчамілася пад густое, абвіслае да самай зямлі голле маладой асадзістай елкі. Зыркнула ў прасвет паміж галінамі і адразу сцяміла, што да чаго. Крумкач вунь сядзіць на вершаліне старой сасны. Вялікі, чорны... Крумкач намаляваны ў той жа Алесінай кніжцы, дзе і каршун. А вось голас гэтай птушкі давялося пачуць упершыню.

— Чуч-ч-чаго... Чуч-ч-чаго... — зноў рыпуча крумкнуў крумкач. Пад елкай было наўздзіў цёпла, суха і ўтульна. Крумкач, як падалося мне, нават у мой бок не глядзеў. Я заплюшчыла вочы і адразу супакоілася. Згадалася, як бацькі штодня павучалі Алесю: абавязкова ўдзень, маўляў, трэба паспаць. І не проста згадаліся тыя словы, а як бы і пачуліся. І падалося яшчэ, што мелодыя нібыта з галінак елкі палілася. Я зараз адпачну якую хвілінку, сілы набяруся. А потым хуценька дабягу да возера, дзе мяне чакае Алеся.

Калі ляжыш і пра добрае думаеш, дык сон вельмі хутка прыходзіць. Вось і тады гэтак сталася: ляжала, марыла пра тое, што вельмі хутка ўбачу сваю Алесю... І незаўважна моцна заснула.

Пабудзіла мяне сакатанне сарокі. Гэтую птушку я ўпершыню ўбачыла ў парку, дзе мы з Алесяй гушкаліся на арэлях. Праўда, як след разгледзець яе не давялося: сарока ляцела не вельмі блізка. Сароку я і на дачы бачыла. Але таксама здалёк: дужа асцярожная і палахлівая гэтая птушка. І ляціць вельмі дзіўна, няроўнымі штуршкамі, як бы нешта адкідаючы. І звычайна, добра гэта памятаю, чакае, стракоча, быццам нешта сказаць спяшаецца.

Цяпер жа сарока чачакала зусім інакш, звягліва і настырна паўтараючы маё імя.

— Слухайце ўсе ў лесе! Котка Мурка тут. Яна спала ўвесь вечар і ўсю ноч!

Дужа мяне ўсё гэта ўразіла. Адкуль яна ведае маё імя? І няўжо я спала гэтак доўга?

Я асцярожна вылезла з-пад елкі. За шатамі магутных соснаў вісела ранішняе сонца. Святло лілося праз голле шырокімі попеленымі палосамі. Смарагдавым¹ бляскам зіхацелі папараць і высокі лапушысты чарнічнік. Больш ад усяго раса абсыпала верасы, і яны нагадвалі вырабы з дзівоснага крышталю з карычневым адценнем. Я глядзела на ўсё гэтае хараство і казалі сабе: белабокая балбатуха — тваё, Мурачка, выратаванне. Галоўнае, каб не напалохаць яе, аб усім распытаць. А ў тым, што сарока дарогі лясныя ведае, ніякіх сумненняў няма. Таму трэба паводзіць сябе ўпэўнена і незалежна.

¹ Смарагд (ізмурод) — каштоўны празрысты камень ярка-зялёнага колеру.

Я зачাপіла лапкаю дзве расяныя кроплі. Яны былі гэткаія вялікія, што хапіла памыць вочы — па адной кроплі на кожнае. Затым злізнула чатыры расінкі і прамовіла пачціва:

— Мяў... Дзень добры, паважаная сарока. Ці не ведаеце вы дарогу да возера, дзе спыніўся наш зялёны «Запарожац»?

Сарока зляцела з сасновай галінкі, села на тонкай яліне і загайдалася.

— Чач-ча-ча... Мы, сарокі, ведаем усё, што робіцца ў нашым лесе. І ў іншых лясах таксама. І ўвогуле ва ўсім свеце. Праўда, са ўчарашняга дня ёсць загадка, на якую ў мяне няма адказу. І гэта, дарэчы, тычыцца возера і зялёнага «Запарожца».

— Мяў, — сказала я. — Адказ на вашу загадку ляжыць у нашым «Запарожцы». Мая маленькая гаспадыня Алеся прывезла шмат кніжак. У кніжках, паверце мне, можна знайсці якую хочаш адгадку. Дарэчы, у адной кніжцы ёсць ваш партрэт, шануюная сарока...

Сарока пераляцела на танклявы пяньчук, што вытыркаўся з чарнічніку, сказала фанабэрыста:

— Нічога дзіўнага. Мой партрэт сустракаецца ў розных кніжках. І ў тых, што чытаюць дзеці. І ў тых, што чытаюць дарослыя. У мінулым годзе я знайшла адну такую кніжку на беразе возера. Яе мае дзеткі гарталі ўсё летачка. Праўда, не ўсю прачыталі, бо ранняя восень набегла, затым снегам кніжку занесла.

— Мяў, — перапыніла я сароку. — А ці ёсць туды, да возера, дарога з гэтага лесу?

— Чач-ча-ча, — сказала сарока. — Дарога туды ёсць. Але зялёнага «Запарожца» тамака няма. Учора ўвечары ён пакаціў назад. Туды, як я разумею, адкуль і прыкаціў.

— Не магло гэтага здарыцца, — выгукнула я ў роспачы. — Алеся не магла без мяне паехаць!

— Яны ўсе паехалі, — сказала сарока. — Спалохаліся, што доўгі будзе дождж. Я ляцела за імі да самай шашы. Але на асфальце машына пакаціла вельмі хутка...

Плакаць перад гэтай балбатухай не хацелася. Але слёзы самі па сабе пакаціліся з маіх вачэй. Душылі горыч і крыўда. Я зрабіла памылку, вядома: замест таго каб шукаць дарогу да возера, улеглася пад ялінай і заснула. Але ж кінучь мяне і не шукаць?.. Каб Алеся прабегла па сцежцы ў лес і пагукала мяне, дык хіба ж я не пачула б? У мяне слых незвычайны, я чую нават, як лапача лістота ў парку, калі сяджу на падаконніку пры зачыненай фортцы. Значыцца, не шукалі мяне, не гукалі...

— Гукала цябе твая Алеся, — сказала сарока. — І яны ўсе гукалі. Алеся дужа румзала, ехаць не хацела. І таму ёсць у мяне загадка, пра якую я табе казалася. Мурку я адшукала лёгка. Але ж куды падзеліся Белаботка, Рудка і Чарнахвостка?.. І Алеся іх таксама дужа клікала!

Усё яшчэ плачучы, я ўсміхнулася. Выхваляйка перада мною. Пустая, можна сказаць, балаболка. Пахваляецца, што ўсё ведае, а не можа дапяць, што Мурка — імя. Астатняе — мянушкі!

— Чач-ча-ча, — сказала сарока. — У нашым лесе кожны мае адну мянушку. Сваю. Але імя ёсць імя. Яго трэба паважаць, абы-як не перакручваць. Сарока, скажам, — гэта маё імя. А мянушка — Белабока. У тваіх жа мянушках можна заблытацца. Хіба не так?

Алесін дзядуля кажа, што з дурнем аніколі не варта спрачацца. Калі ў каторай галаве клёпак не стае, дык свайго розуму туды не ўставіш. Таму няма патрэбы нешта даводзіць гэтай неразумнай выхвалячцы. Хай яна пакажа дарогу да асфальтаванай шашы. Адтуль я ўжо неяк дабяруся ў родныя мясціны. Вядома ж, гэта не блізка. Але ж

я ўважна глядзела па баках, калі ехалі на рыбалку. І ўся дарога здаецца, у памяці.

...Я ўвішна бегла ўскрай поля, слухала пошум ветру, зумканне пчол, посвіст стрыжоў, якія чорнымі маланкамі праносіліся нізка над зямлёю. Падалося, што і яны як бы клічуць мяне, падбадзёрваюць.

Дзядуля часцяком казаў Алесі: калі ты апынулася ў цяжкім становішчы, аніколі не губляй веры ў тое, што ўсё будзе добра. І не паддавайся слабасці і адчаю аніколі!

І вось там, на полі, дзе кружыў галаву саладжавы пах лубіну, зразумела я вялікі сэнс гэтых слоў. Мужнасць і вера — самы надзейны кампас у жыцці!

Мінуўшы старую крушню¹ з разгалістай дзічкай, якая, нібыта човен пад зялёным ветразем, вытыркалася з жытнёвага кліна, я хуценька перабегла лужок і папраставала краёчкам бярозавага чубка, у якім пасвіліся каровы. Дзіўная, між іншым, рэч: каровы ядуць зялёную траву, а малако ў іх — белае. Піць яго — адна асалода. Калі ўвечары мы вярталіся з Малой Валоўшчыны і Алеся несла бітончык сырадою, дык я не проста ішла, а падскоквала ад радасці. Праўда, сырадойчыку мне перападала мала: Алеся ўпотаі ад маці налівала яго ў белую пластмасавую накрыўку ад шклянога слоіка. А беражкі ў яе дужа ж нізенькія: раз-другі лізнеш языком — і сухая накрыўка.

Згадалася ўсё гэта, і зноў зрабілася маркотна. Жыццё на дачы — гэта ж свята суцэльнае было. Аніякага клопату, аніякай трывогі, аніякай бяды — на ўсім гатовенькім! Раскоша, адным словам. А вось разумеш гэта толькі тады, калі ўсё тое добрае страчана...

Зноў была ў душы самота. Без сяброў вельмі цяжка жыць, бо калі іх няма, дык ты робішся адзінокай істотаю.

¹ Круш^ня — куча каменя.

Без сяброў толькі на свае сілы можаш разлічваць. На свае сілы, вядома, трэба разлічваць у першую чаргу. Але ж ці хопіць іх, каб усе перашкоды адолець?..

Уначы я вельмі добра бачу. Нават лепей, чым удзень. Гэтак жа і чую, бо мой слых уначы абвастраецца. І тут, павінна вам сказаць, нічога незвычайнага няма. Вочы мае своеасаблівыя: абрысы дрэў, камянёў, травы яны ўначы як бы набліжаюць, робяць іх больш выразнымі. І прыблізна тое ж можна сказаць і пра вушы: удзень яны стамляюцца ад рознага грукату, бразгату, рову дынамікаў, якія, часцяком, надбайныя суседзі па дачы не выключаюць поўны дзень. А ўначы гукаў намнога меней, усе яны больш выразнымі робяцца ў цемры, і з таго як бы набліжаюцца, і кожны з іх мой слых ухоплівае паасобку.

Таму дарога ўдзень і ўначы для мяне аднолькавая. Але адна справа накрэсліць шлях з высокага дрэва. Ізусім іншае, калі ты па ім ідзеш. Рыхтуй сябе, адным словам, да рознага і нечаканага.

Мінуўшы бярозавы чубок, я перабегла поле і ўбачыла пячаную дарогу з глыбокімі каляінамі. Узмежкі, аднак, былі затравелыя, роўныя, і я спачатку ішла па адным баку дарогі, потым перабралася на другі, бліжэй да бухматых лазнякоў, якія з дуба здаваліся нізенькімі кустамі. Потым лазнякі прапалі, паабапал дарогі чарнеў густы сасоннік. Каляіны ў ім дзіўна вілялі, і мне нават падалося, што я зноў, як у лесе, заблудзілася. Спынілася нават. Наўкола была густая, быццам сцяна, цемра.

Сасоннік скончыўся раптоўна, як бы адскочыў назад, і перада мною разлеглася поле, за якім акрэсліваліся вялікія цьмяныя пабудовы. Чорнае, дужа нізкае неба над імі, нечакана пакрэсліла звілістая маланка. Потым адтуль данесліся глухія грымоты следам за імі наляцеў вихор, усё

наваколле загуло, як бы затрэслася. Пачуўся знаёмы пошум дажджу. З чорнай высі, быццам з вялізных ночваў, паліліся пругкія халодныя струмені.

Дарога ператварылася ў рачулку. Поўна вады было і на ўзбочыне, і я брыла, баючыся, каб не зваліцца ў буркатлівы паток, што гнала па дарозе. Стрэлася нейкае тоўстае кароткае бервяно. Скочыла на яго, але яно крутнулася, і я апынулася ў вадзе. З цяжкасцю вылезла на ўзбочыну.

І раптам асляпляльна пыхнула маланка. Аглушальна ўдарыў пярун, нешта рыпліва затрашчэла. У пранізліва-белым святле новай маланкі я ўбачыла, як зламаныя сасна валіцца на зямлю. Падалося, што яна падае на мяне, і я кінулася ў глыб лесу, падалей ад дарогі; ззаду гулка, быццам білі з гарматы, ламалася голле, потым з глухім крэткам ляснулася на дол і само дрэва.

Колькі я бегла, не ведаю. Наўкола па-ранейшаму быў лес, якому, здавалася, не будзе канца. Неўзабаве дождж пацішэў. Маланкі яшчэ крэслілі неба, але былі яны далёка. Навальнічныя грымоты адкатваліся ўсё далей і далей, і рэха ад іх рабілася глухім. На мяне падалі буйныя, дужа халодныя і непрыемныя кроплі.

І раптам я апынулася на палянцы. Тхнула цяплом. Наўкола адразу пасвятлела, а зямля пад маімі лапкамі зрабілася сухая і як бы ўгрэтая. Густыя верасы былі таксама сухія, і я зразумела, што навальнічная паласа засталася ззаду. Над палянаю завісала блізкае зорнае неба, і на ім зіхацеў знаёмы вялікі палонік з сямі буйных зорак — Вялікая Мядзведзіца!

Неўзабаве неба пачало бякнучь, зоркі аддаліліся — набліжаўся світанак. Як бы выплыўшы з перадранішняга сутоння, зашарэла наперадзе тоўстая і калматая старая яліна. Даклыпала да яе, прыхінулася да шурпатага камля і зняможана прылегла паміж тоўстых каранёў на шыгалле. Усё, няма сілы бегчы далей...

Учарнелы ад часу нізенькі дашчанік прыляпіўся на ўс-крайку балаціны, рэдзенька пакропленай каржакаватымі дрэўцамі. Па адзін бок балаціны мядзяна свяціліся сосны старога бору, а па другі змрочна цягнуў густы лісцёвы лес, як бы падзелены старымі тоўстымі асінамі на часткі. Бязрозкі на рудаватых купінах балаціны абагналі ў росце сасонкі і на іх, як бы абціснутае бярозавым голлем, асела вогненнае сонечнае кола.

Я глядзела на яго праз шырокую дзірку ў франтоне, зручна ўладкаваўшыся на старым заржавелым вядры з засохлай жывіцаю¹, прыцярушанай сенам. Жывіца была цвёрдая, быццам камень, і ад яе брулілася прыемная цяп-лынь — удзень вядро добра напаякло сонцам.

На душы было прыкра. Зноў я — ахвяра ўласнае неабачлівасці і легкадумнасці. Я бегла, страціўшы ўсялякую пільнасць, выбегла на лужок і села на заднія лапкі, мяўкнула ад распачы. Мясціны ж зусім незнаёмыя! Шаша як бы аддалілася! Бярозавыя прысады таксама як бы адскочылі!

Блізка быў толькі вялікі статак: каровы ляжалі цесным гуртам і ляніва перажоўвалі жвачку. Я абабегла статак з правага боку і тады ўгледзела пастуха, які адпачываў у цяньку пад кустом белаватай лазы ўскрай лужка.

Адкуль узяўся белы, у чорныя плямы, сабака, я і дагэтуль не магу сцяміць. Ён ляжаў, распластаны на зямлі, глядзеў на мяне і віляў кароткім чорным хвостом. Чорны хвост быў не роўны, сагнуты пыталнікам. Сабака віляў хвостом, і гэты чорны пыталнік узнікаў то па адзін бок сабакі, то па другі, і як бы скакаў па кароценькай траве, выскубанай каровамі і выпаленай сонцам.

— Г-г-гаў, — рыкнуў сабака.

¹ Жывіца — празрыстая смала, якая выступае на ствалах хвойных дрэў у месцах іх пашкоджання.

— Чарняк, сюды! Не чапай котку! Да мяне, Чарняк!

Сабака павярнуў галаву на патрабавальны пастухоў загад. Гэты момант я выкарыстала, падхапілася і паімчала да купкі бяроз, што раслі ў канцы жытнёвага кліна. Цяпер я разумею, што зрабіла не лепшым чынам: можна было бегчы да пастуха, або кінуцца ў жыта і схвацца там, або затуліцца ў статку, бо каровы не зрабілі б мне аніякай бяды.

Аднак мяне гнаў жах. Мой намер Чарняк, відаць, зразумеў. Залівіста гаўкаючы, ён спачатку рынуўся за мной следам, а потым ламануў у бок, як бы адсякаючы мне шлях да выратавальных бярозак. Ззаду нешта гукаў пастух, гучна ляскала пуга, і гэта мяне яшчэ больш палохала і надавала імпульсу.

У бярэзніку, які падковаю выткнуўся на лужок з-за жытнёвага кліна, не было, як выявілася, аніводнага ладнага дрэўца, на якое можна было б ускочыць і ўратавацца. Але бярозкі раслі густа, і я схавалася сярод іх, і Чарняк на якую хвіліну згубіў мяне. Гэтае хвілінкі хапіла, каб перабегчы ў лазнякі, якія былі побач. Чарняк, аднак, і тут імгненна адшукаў мой след і з ярасным брэхам пагнаўся за мною. Я злаўчылася юркнуць пад лазовую галіну, перавітую ажынай, і ён з разгону тыцнуўся пысаю ў колкі вянок, і, відаць, добра падрапаў сабе нос, бо заскуголіў, закруціўся на месцы. А я зноў кінулася наўцёкі.

Сабачы брэх то гучны і звонкі, то глухі, але аднолькава поўны ярасці, доўга яшчэ гучаў у маіх вушах і гнаў наперад. Праз нейкі час я выбегла да гэтага ўчарнелага дашчаніка. Узляцеўшы на вышкі, у знямозе павалілася на старую зляжалую канюшыну і заплюшчыла вочы. Дзівосная цішыня і адчуванне таго, што бяда адчапілася ад мяне, залюлялі, і я моцна заснула.

Абудзіўшыся, я глядзела на вечаровае сонца, што завісла над каржакаватымі сасонкамі, і згадвала сустрэчу з Чарняком, як дурны сон. Тхнула пахам рыбы. Адкуль ён, гэты пах?

Убачыла побач з вядром зялёны згортачак, перавіты карычневымі жыламі дзікага хмелю, і вачам сваім не паверыла. Стронга!

Саскочыўшы з вядра, я пачала разгортваць пакунак і муркала ад радасці. Зараз павячэраю, пасплю, а заўтра ранічкаю — зноў у дарогу. Але цяпер буду паводзіць сябе больш абачліва, каб у новую бяду не трапіць.

Была наважылася ўжо есці стронгу. Але раптам пачула незнаёмы, вельмі выразны голас:

— Мя-я-яў...

Па сцяне дашчаніка зашкрабалі кіпцюры, і праз дзірку ў франтоне ўскочыў прыгожы чорны кот. Белья прэдня лапы, белы трохкутнічак на грудзіне, быццам гальштук-бант. Доўгія вусы і вялікія зялёныя вочы.

Даўшы «добры вечар», я назвала сваё імя і патлумачыла, што выпадкова знайшла гэты дашчанік, палічыла, што ён нічыйны і вырашыла адпачыць. Доўга заседжвацца тут не збіраюся. Раніцою пайду далей — да сваёй маленькай і ласкавай гаспадыні Алесі.

— Нічыйны дашчанік? Хто табе гэта сказаў? Ён належыць мне, Маркізу. І ён вітае цябе ад усяго сэрца. Ты — першая госця ў маім дашчаніку. А госця — асоба святая!

Чорны кот глядзеў на мяне прыветна. Прыгожыя зялёныя вочы былі незнаёмыя — гэтакія вочы я бачыла ўпершыню ў сваім жыцці. А вось імя! Я чула яго — тут аніякіх сумненняў няма. Але дзе і калі?

— Нічога дзіўнага, — з гонарам прамовіў Маркіз. — У мяне толькі адзін бог на свеце — воля. Таму пагудка пра

чорнага Маркіза ідзе далёка. Нават песня пра яго складзе-на. Чула?

— Вядома ж! Мая Алеся часцяком яе спявае!

Я адчула да Маркіза гэтка вялікі давер, што расказала пра сваю бяду, асабліва падрабязна спынілася на апошніх падзеях, якія прывялі мяне сюды, на вышкі дашчаніка. Маркіз папрасіў расказаць больш падрабязна пра сустрэчу з Чарняком. З увагаю выслухаўшы мяне, ён заўважыў:

— Сустрэўся аднойчы і я з гэтым нядобрым стварэннем. Уратавала дрэва — да ночы на ім кукаваў. Чарняк пагаўкае, адпачне, а потым зноў шалее. Але я яго пераседзеў. Між іншым, усе сабакі, з якімі мне даводзілася сустракацца, вельмі нецярплівыя істоты. У нас, катоў, цярплінасці на многа болей, і таму перамога заўсёды на нашым баку.

— Цярплінасць тады добра, калі на дрэве сядзіш, — сказала я, згадаўшы нядаўнія ўцёкі ад Чарняка. — А як на роўным полі сабака за табою шпарыць, дык пра цярплінасць думаць няма калі.

— Хопіць нам гаманіць пра нейкага Чарняка. Лепей пагаворым пра рыбку. — Маркіз глядзеў на мяне дзівоснымі зялёнымі вачыма і ўсміхаўся: — Рыбка на вячэру — гэта цудоўна!

— Якую частку ты хочаш? Хвост або галаву? — запытала я.

— Усё роўна, — сказаў Маркіз і аблізнуўся. — Як падзеліш, дык гэтак і будзе.

— Дзяліць не госця павінна, а гаспадар. А ён хто тут? Галава! Таму яму галава стронгі і належыць. Справядлівая, на маю думку, дзяльба!

— У цябе добрае сэрца, — расчулена сказаў Маркіз. — І ў вачах тваіх свеціцца дабрыйня. І таму прабач за тое, што я напачатку непачціва размаўляў з табой. І яшчэ вельмі

прашу: гасцой тут, колькі табе захочацца. Падабаецца дашчанік? Заставайся і жыві! Будзе час, дык і я пра свае прыгоды табе раскажу...

Заначаваць тут, на вышках старога дашчаніка, і рушыць у дарогу ранкам — гэта я ўжо вырашыла. Але вабіла не толькі гэта. Карцела пасядзець побач з Маркізам, паслухаць ягоную споведзь аб сваім жыцці, якое, як я ўжо здагадвалася, было цікавае, поўнае розных прыгод. І яшчэ гэтыя прыгожыя зялёныя Маркізавы вочы! Яны сагравалі цеплынёю, сяброўскай спагадай, і адчування адзіноты ў мяне ўжо не было.

Маркіз падзяліў рыбіну на дзве часткі. І тая частка, якую ён аддаў мне, была намнога большая за тую, што ён пакінуў сабе. Я запратэставала: падзелена няроўна. Трэба дзяліць па справядлівасці!

— Ты — госця, — сказаў Маркіз. — Таму самае лепшае — госці.

— Тады — хлеб ды соль, як казалі мая гаспадыня з Малой Валоўшчыны.

— З Малой Валоўшчыны? З вёскі, што каля Лысай Гары?

Маё ўзрушэнне зусім не закранула Маркіза. Ён толькі паварушыў вусамі, скрывіўся:

— Калі я згадваю пра тую Лысую Гару, дык у мяне заўсёды псуецца настрой. А табе адкуль тыя мясціны знаёмыя?

Я зноў, цяпер ужо больш падрабязна, расказала пра Алесю, яе бацькоў і дзядулю, пра тое, як мне слаўна з імі жылося на дачы. Маркіз зноў паварушыў вусамі, паглядзіў іх лапкай, прамовіў задуменна:

— Аніколі нельга прадбачыць свой лёс. Ты шукаеш сваю маленькую гаспадыню. Я ўцёк ад свайго гаспадара

і не жадаю яго шукаць. А вынік? Мы страчаемся ў дашчаніку каля гэтай глухой балаціны. А вось на Лысай Гары сустрэцца не давялося. Каб я цябе, гэткую прыгожую, там убачыў, дык мы б абавязкова пазнаёміліся. І наш лёс мог павярнуцца зусім іначай!

Я зрабіла выгляд, што не пачула ягоных слоў пра маю прыгажосць, прамовіла сціпла:

— Цябе, між іншым, я таксама на Лысай Гары не страчала. І ў Малой Валоўшчыне таксама не бачыла, хоць мы хадзілі туды з Алесяй па тры разы на тыдзень. Мы куплялі ў вёсцы малако. Дакладней, куплялі Алесіны бацькі. А мы — малако прыносілі. Ад самага першага дня, як толькі прыехалі на дачу. Гэта было ў маі...

Маркіз нечакана дужа ўзрадаваўся:

— Тады мне ўсё зразумела, — ён паляпаў лапкаю белы трохкутнічак-бант па сваёй грудзіне. — У маі я ўцёк у лес. Натуральна, што нашы дарогі размінуліся... Дарэчы, а дзе той дамок, у якім жыве твая Алеся...

Я расхвалывалася, пачала расказваць пра нашу дачу, пра разгалісты дуб, што стаіць каля дарогі, якая вядзе да старога дота...

— Ведаю! Ведаю я той дуб, — выгукнуў Маркіз. — Паўз яго дачнікі шнуравалі да нас у вёску па малако!

Не ўсё ў гэтых Маркізавых словах было мне зразумела. Дык дзе ён жыў? На Лысай Гары? У Малой Валоўшчыне? Нейкая загадка, адным словам.

— Маё жыццё вельмі пакручастае, — сказаў Маркіз і ўздыхнуў. — Малога мяне знайшлі ў лесе і прынеслі на Лысую Гару. Потым, зімою, я жыў у Малой Валоўшчыне. А вясною мяне прадалі аднаму дачніку з Лысай Гары...

І зноў — новая загадка. Я ведала, што прадаюць малако. Але я не чула, каб прадавалі катой!

— Гэтыя дачнікі прададуць каго хочаш, — злосна сказаў Маркіз...

Я з вялікай асалодаю ела стронгу і з вялікай цікавасцю слухала Маркіза...

— Людзі розныя, — глыбакадумна прамовіў Маркіз. — Што на вёсцы, што на дачах тых. Я ў гэтым пераканаўся.

Я з ахвотаю пагадзілася з Маркізам. Але карцела паказаць і сваю дасведчанасць, і таму я дала:

— На зямлі і людзі розныя, і птушкі, і дрэвы. Увогуле, на зямлі ўсё адно на адно непадобна.

— У гэтым непадабенстве і ёсць прыгажосць жыцця, — зноў глыбакадумна прамовіў Маркіз. — Чаму гэта я павінен быць падобны на ўсіх іншых? Блукаючы па лясах, я зрабіў выснову: не хачу і не буду падобны на ўсіх іншых. Жыць гэтак, як жывуць усе? Не хачу! Вёска? Дача? Мяне не цягне туды. Сам сабе гаспадар — вось у чым сэнс. І самае дарагое ў свеце — воля. Ідзі — куды хочаш! Рабі — што хочаш!

Я зноў дыпламатычна запырэчыла:

— Як гэта? Ідзі куды хочаш. Рабі што хочаш. Ёсць жа ў нас і пэўныя абавязкі!

Маркіз горка ўсміхнуўся:

— Прыблізна гэтак жа казалі і мая гаспадыня з Малой Валоўшчыны, трымаючы ў руках гнуткі і доўгі дубец.

— Яна кепска адносілася да цябе?

— Напачатку вельмі любіла, — сказаў Маркіз і перавярнуў у лапках галаву стронгі. — Але пасля таго, як я двойчы паласаваўся масліцам ў варыўні, абярнуў слоік са смятанаю, словы саступілі месца дубцу. Я ў адзін куток варыўні, а ён па спіне — плісь. Я ў другі куток, а ён па вушах — свісь. Усё, думаю, дарагі Маркізік, зараз калекаю зробіць. І з разгону — лапамі і галавою ў дзверы: бабух! Прыадчыніліся! І я каля ног гаспадыні — шмы-ы-г.

Я ўявіла сабе малюнак таго, што адбылося з Маркізам у варыўні і паспачувала яму. Смятанку я таксама люблю. Смятанка ў маёй місачцы была амаль штодня. І лупцоўка мне аніколі не пагражала.

— І цябе аніводнага разу дубцом не пахвасталі? — здзівіўся Маркіз.

— Лупцоўка не самы лепшы метад выхавання, бо яна пасяляе ў душы жах. А тады жывая істота — раб. Праўда, гэта не маё адкрыццё, — сказала я і тут жа дадала, каб Маркіз не палічыў мяне выхвалякаю: — Пра шкоднасць лупцоўкі часцяком казала Алесіна мама. А дзядуля з ёю штораз спрачаўся...

Я неаднойчы была сведкаю спрэчак аб выхаванні, што ўзнікалі на дачы. Пазіцыя дзядулі заўсёды была непакісная: калі хто нікога не слухаецца, калі над ім няма аніякага ўшчунку, дык нейкае ліха доўга чакаць не давядзецца — абавязкова надарыцца. І выскачыць адтуль, адкуль ніколі і не чакаеш. Таму тонкая вярочына, гнуткі дубчык як прафілактычны сродак у выхаваўчай справе патрэбны абавязкова!

Маркіз нечакана перапыніў мяне:

— Дужа знаёмыя словы! Тонкая вярочына, гнуткі дубчык... Чуў, чуў я шмат пра гэтыя выхаваўчыя сродкі! Дзе і ад каго? Нават дакладна і не згадаеш цяпер. За час вольнага ляснога жыцця мінулыя нягоды зляцелі з мяне, быццам перасохлае шалупінне з цыбуліны. Павер мне: павучанні роўныя гэтаму шалупінню. Кожны павінен сваім розумам жыць!

— Але ж розум трэба спачатку займець, — запырэчыла я. — А розуму не назапасіш, калі не будзеш слухаць добрых парады. Альбо не спасцігнеш тое, пра што гаворыцца ў кніжках.

— Кніжак, між іншым, у маёй гаспадыні з Малой Валюшчыны было шмат. Але вольнага часу на чытанне іх у яе не ставала. А вось у дачнікаў, якім мяне прадалі, і вольнага часу, і кніжак — процьма. І ўсё з малюнкамі, з малюнкамі. Я навучыўся гартаць кніжкі лапай і разглядаць малюнкi — найцікавейшы занятак. Але на дачы той пажыць давялося мала. Павострыш кіпцюркі аб ножку стала — лупцоўка. Малюнак у кніжцы кіпцюром падрапаеш — лупцоўка. Зловіш птушачку — яшчэ большая лупцоўка. Хіба можна доўга сцярпець з маёй натурай?

— Навошта ж ты лавіў птушачак? Яны ж таксама жыць хочуць!

— Натура ў мяне такая, — сказаў Маркіз, абсмоктваючы белую хрыбціну стронгі. — Ubачу птушку ці мыш — быццам нейкі агонь ува мне пыхне. Дарэчы, на дачу мяне дзеля чаго прыдбалі? Расправіцца з мышамі — гаспадару не давалі яны жыцця. Узімку яблыні абгрызлі, потым за крупы ўзяліся, дзірак у шафках нарабілі. Колькі год гаспадар пакутаваў! А мне спатрэбіўся адзін тыдзень, каб расправіцца з малымі нягоднікамі — пералавіў усіх начыста!

Маркіз пагрыз дробныя рыбныя косткі, а буйныя скінуў з вышак. Тое ж самае зрабіла і я, і, аблізваючыся, сказала:

— Э-эх, каб цяпер ды малачка!

— На малачко — выбачай, — сказаў Маркіз. — Замест яго — крынічная вадзіца.

Мы злезлі з вышак. Ледзь прыкметная сцяжына прывяла да крынічкі, што ціха бруілася з-пад каранёў старой чаромхі. Вада ў ёй была салодкая, прапахлая аерам і малінамі і не горшая за малако!

Потым мы мінулі малады асінік і трапілі ў стары лісцевы лес. У ім моцна пахла грыбамі, поўна было буй-

ных, добра выпеленых чарніц. Маркіз прапанаваў пакаштаваць гэтыя ягады, і яны мне падаліся вельмі смачныя.

Вярнуліся на вышкі дашчаніка, калі сонца ўжо схавалася. Там, дзе яно нядаўна было, вісела аблачына, падобная на фасолевы струк. Неба за каржакаватымі сасонкамі палала густымі барвамі, і здавалася, што гэты фасолевы струк скурчыўся ад агню. За старой чаромхай самотна туркаў дзікі голуб.

Маркіз сказаў:

— Калі вось гэтак ірдзее неба, і вузкая аблачынка над сасоннікам, і голуб самотна туркае, дык заўтра абавязкова моцны вецер і дождж. Але дождж не аблажны...

Вецер і дождж я не вельмі люблю. Але тое, што яны заўтра будуць, мяне зусім не хвалявала. Усё ўва мне ўлагодзілася. На вочы трапілі лускавінкі стронгі, я аблізала іх і сказала:

— Стронга вельмі смачная. Праўда?

— І смачная, і мяккая, — Маркіз абцёр лапкаю доўгія вусы. — Нечым нагадвае карасікаў, якія даліся мне ў знакі. Была велізарная лупцоўка, калі я павылоўліваў іх з блакітных начовак...

Блакітныя начоўкі? Мяне быццам варам абдало. Дык вось чаму мне адразу падалося знаёмым імя майго нечаканага сябра! Гэта ж Алеся бедавала, што кот Маркіз павылоўліваў з начовак карасікаў. Няўжо гэта той самы кот?

— Блакітныя начоўкі стаялі ўскрай клумбы? — усхвалявана спытала я. — Пад разгалістай чарэшню?

Маркіз здзіўлена паглядзеў на мяне:

— А ты адкуль тое ведаеш?

— Карасікаў гадала дзяўчынка Алеся, — выгукнула я, не адказаўшы на Маркізава пытанне.

— Стары гаспадар клікаў тую дзяўчынку заўсёды ласкава: Сашачка, — сказаў Маркіз і зыркнуў на мяне падзрона.

— Дык гэта ж тое самае! Саша — па-руску. Алеся — па-беларуску, — патлумачыла я і цяпер ужо не сумнявалася, што ў мае здагадцы няма памылкі. — Ты разумееш, што атрымліваецца? Ты жыў на дачы нашых суседзяў. Толькі я прыехала на дачу пасля тваіх уцёкаў. Цяпер я разумею, чаму мне тваё імя ад самага пачатку падалося знаёмым. Ты і ёсць той самы Маркіз, які павылоўліваў Алесіных карасікаў! Там быў і залацісты карасік Бублік!

У Маркізавых вачах раптоўна запаліліся драпежныя жоўтыя жарынкі:

— І яшчэ там была Маляўка. Той залацісты карасік — хітруга. І Маляўка — таксама. Яны абдурылі мяне. Праз іх я траха не зламаў зуб. І ледзьве не скалечыў вось гэтую сваю лапу, — ён паклаў лапу на галоўку сухой канюшыны. — Бублік, Маляўка... Калі я чую гэтыя імёны, дык у мяне адразу пачынаюць торгацца вусы. Дык да таго ж і ганьба! Пагудка якая па Лысай Гары пакацілася? Чорны Маркіз нейкага карасіка — хай сабе і залацістага! — не ўлавіў у маленечкіх начоўках!

— Маленечкіх? Я б гэтага не сказала. Адночы я звалілася ў іх. Дык не дастала нагамі дна! Ледзьве ўратавалася!

— Ды загваздка не ў тым, якія былі начоўкі, — махнуў лапаю Маркіз. — Крыўдна! Я павылоўліваў усіх мышэй, збярог гаспадару процьму багацця. А чым ён мне заплаціў?.. Разумею, прыбег сусед, пачаў жаліцца: ваш Маркіз усіх карасікаў з начовак павылоўліваў, дзяўчынка галосіць... А тых карасікаў, між іншым, у стаўку каля дарогі поўна. А ў Рудым Блінцы — і залацістых і белых, як гразі,

панчохаю ловаць тамака карасікаў! Дык навошта ж было лупцаваць мяне? Ды яшчэ пры ўсіх! Каб усе мае знаёмыя чулі і ведалі? І таму я сказаў сабе: кідай, шаноўны Маркіз, гэтых лысагорцаў і шнуруй у лес. Адзін жыві. І не схіляй ані перад кім галавы. Хай у лысагорцаў мышы панішчаць усё дабро, пагрызуць яблыні і крупы... Тады яны заспяваюць іншыя песні. Тады яны зразумеюць, каго лупцавалі і каго страцілі!..

— Тут ты памыляешся, — запярэчыла я. — Чалавек, пра якога ты гаворыш, вельмі слаўны. Павер мне, ты проста яго не зразумеў. Алеся казалы, што цябе доўга шукалі. І калі ты вернешся на Лысую Гару...

— Вярнуцца да старога? — перапыніў мяне Маркіз. — Аніколі ў жыцці!

Якая неабачлівасць з майго боку! Навошта было расхвальваць суседзяў па дачы, трывожыць старыя раны Маркізавага сэрца? Мы сустрэліся. Мы пасябрывалі, здаецца!

— Я вельмі задаволена, што мы разумеем адно аднаго, — сказала я прымірэнча, і мне ад гэтага шчырага прызнання не зрабілася сорамна, бо я казалы праўду. — Нацярпелася жахаў, нагаравалася. І раптам — гэтая сустрэча. Жакі зніклі. На душы толькі радасць.

Маркіз паглядзеў на мяне, і ў яго вялікіх зялёных вачах была шчырая падзяка.

— Ты гаворыш праўду?

— Я заўсёды кажу толькі праўду. Хлусню я ненавіджу!

— Тады вось табе мая лапа, — Маркіз працягнуў сваю шырокую лапу, і я паклала на яе сваю, і ён паціснуў маю лапку мякка і ласкава. — І сяброўства — на ўсё жыццё! — ён паўзіраўся мне ў вочы і паўтарыў: — На ўсё жыццё!

Мне падалося, што ў ягоных апошніх словах была спадзяванка пачуць гэткае ж прызнанне і ад мяне. І я не ўтрымалася:

— Сяброўства — на ўсё жыццё!..

1. Хто такая Мурка? Падрабязна апішыце яе знешні выгляд.
2. Раскажыце, што вы ведаеце пра Мурчыных гаспадароў.
3. Прыгадайце, як Мурка апынулася ў лесе. Як сталася, што яна заблудзілася?
4. З якімі нечаканасцямі сутыкнулася Мурка у лесе?
5. Распавядзіце пра сустрэчу Муркі з сабакам Чарняком. Што адчувала пры гэтым Мурка?
6. Якім вы ўяўляеце Маркіза?
7. Раскажыце пра сяброўства Муркі з Маркізам.
8. Прыдумайце працяг казкі з далейшымі прыгодамі Муркі. Пастарайцеся прачытаць гэты твор цалкам.

ВЫРАЗНАЕ ЧЫТАННЕ ПРОЗЫ

Вы ўжо ведаеце, што выразнае чытанне — гэта эмацыянальнае чытанне твора ў адпаведнасці з задумай пісьменніка і выяўленнем сваіх адносін.

Мастацкі твор — вынік глыбокага роздуму і перажыванняў аўтара, плён яго багатага жыццёвага вопыту, творчай фантазіі. Таленту празаіка падуладныя цікавыя апаведы пра рэальныя жыццёвыя падзеі і незвычайныя, фантастычныя гісторыі, ён стварае выразныя карціны прыроды і побыту і расказвае пра займальныя прыгоды братоў нашых меншых — розных жывёлін і звяроў. Цікавы твор цалкам захапляе нас, мы нібыта бачым герояў, чуем іх галасы, хвалюемся і перажываем за іх. І часам здаецца, што, праслухаўшы чытанне настаўніка ці артыста, можна і самому выразна прачытаць тэкст, пераймаючы манеру

чытання выканаўцы. Між тым майстэрства выразнага чытання вымагае ад чытальніка адпаведнай працы, развіцця яго маўленчых і літаратурных здольнасцей.

Навучанне выразнаму чытання пачынаецца з авалодання ўменнем правільна вымаўляць гукі, словы, сказы, добра валодаць сваім голасам, дакладна разумець, *што* хочаш данесці да слухача, і перадаць праз адпаведную інтанацыю.

Перш чым спрабаваць выразна прачытаць твор, неабходна эмацыянальна адгукнуцца на падзеі, апісаныя ў творы, уявіць месца дзеяння і герояў, адчуць іх перажыванні і хваляванні, ацаніць іх паводзіны і ўчынкі. Трэба пастарацца правільна зразумець адносіны самога аўтара да сваіх персанажаў. Затым — паразважаць над творам, асэнсаваць прачытанае, прааналізаваць свае ўражанні, суаднесці іх з аўтарскімі. Далей — усвядоміць, *што* неабходна данесці да слухачоў пры чытанні і *як* гэта зрабіць. І толькі тады ўжо паспрабаваць прачытаць так, каб перадаць сваё разуменне твора, сваё бачанне герояў і апісаных падзей, свае адносіны да іх. Прычым варта падумаць над тым, у якім тэмпе чытаць, з якой сілай голасу, з якой інтанацыяй, каб вас з прыемнасцю слухалі і правільна зразумелі настаўнікі, сябры, бацькі.

Пры чытанні мастацкага твора імкніцеся выявіць усё, што ўсхвалявала вас, што зразумелі ў ім, а таксама тое, што вы прымаеце або не прымаеце ў характары таго ці іншага героя.

Выразнае чытанне — гэта свайго роду мастацтва, пэўнае майстэрства, якому, аднак, можа навучыцца кожны старанны чалавек, калі ён не мае дэфектаў у вымаўленні. Важна валодаць сваім дыханнем, мець добра пастаўлены голас, правільна інтанаваць сваё чытанне ці выказванне.

Майстэрства выразнага чытаньня і маўленьня, як і ўсялякае іншае, прыходзіць з працай, стараннем, вопытам. Выразнае чытанне развівае наша ўяўленне, паглыбляе эмоцыі, абвастрае ўспрыманне, павышае маўленчую культуру, дазваляе перажыць радасць творчасці. Вучыцеся чытаць мастацкі твор удумліва і эмацыянальна, імкніцеся ў чытанні выявіць усё, што вы адчулі пры першасным знаёмстве з тэкстам і зразумелі падчас сур’ёзных разваг над ім.

1. Што неабходна, каб выразна прачытаць праявічны твор?

2. Падбярыце ўрывак з тэксту апавядальнага твора, які вам падабаецца. Папрацуйце над ім дома, пастарайцеся выразна яго прачытаць. Калі маеце магчымасць, запішыце ўласнае чытанне на магнітафон. Паслухайце і прааналізуйце сваё выканальніцкае майстэрства, зрабіце адпаведныя высновы і яшчэ раз выразна прачытайце твор з улікам заўважаных і выпраўленых недахопаў.

Ханс Крысціян Андэрсен

«Ёсць жа розніца!»

Быў май месяц; паветра было яшчэ досыць халоднае, але ўсё ў прыродзе — і кустоўе, і дрэвы, і палі, і лугі — паказвала, што бярэ сваё вясна. Лугі стракацелі кветкамі; пачыналі цвісці, красаваць кветкі і на жывой загародзе, а непадалёку пышнела ўвасабленне самой вясны — маленькая яблынька нібы ў вэлюме¹. Асабліва прыгожая была на ёй адна галіна, маладзенькая, свежанькая, уся ўсыпаная пяшчотнымі ружовымі бутонамі, што яшчэ не як след разгар-

¹ Вэлюм — кавалак тонкай празрыстай тканіны, прымацаваны да вянка або жаночага капелюша (з’яўляецца часткай жаночага шлюбнага ўбору).

нулiся. Яна сама ведала, якая яна прыгожая; усведамленне красы было ў яе ў соку. Галіна таму зусім не здзівілася, калі брычка, што кацілася па дарозе, запынілася насупраць яблыні, і маладая графіня сказала, што прыгажэй гэтай галінкі цяжка што-небудзь знайсці, што яна жывое ўвасабленне юнай красуні вясны. Галінку адламалі, графіня ўзяла яе сваімі далікатнымі пальчыкамі і беражліва павезла дадому, засцерагаючы ад сонца шоўкавым парасонікам. Прыехалі ў палац, галінку панеслі па высокіх, шыкоўных пакоях. На адчыненых вокнах калыхаліся белыя фіранкі, у бліскучых, празрыстых вазах стаялі букеты цудоўных кветак. У адну з ваз, быццам вылепленую з бялюткага снегу, паставілі і яблыневую галінку, абкружыўшы яе свежымі светлазялёнымі букавымі галінкамі. Цуд, як прыгожа было!

Галінка заганарылася, і што ж? Гэта было зусім зразумела!

Праз пакой праходзіла шмат людю; кожны наведвальнік мог сказаць сваё слова толькі ў той меры, у якой за ім самім прызнавалі яго вартасць. І вось некаторыя не гаварылі зусім нічога, некаторыя ж залішне шмат; галінка здагадалася, што і паміж людзьмі, як між раслінамі, ёсць розніца.

«Адны бываюць для прыгажосці, іншыя толькі для карысці, а без таго-сяго і зусім можна абысціся», — думала яна.

Яе паставілі якраз насупраць адчыненага акна, адкуль ёй былі відаць увесь сад і поле, дык яна ўдосталь магла наглядзецца на розныя кветкі і расліны і падумаць пра розніцу паміж імі; там іх было шмат усялякіх — і пышных, і простых, нават зусім сціпленкіх.

— Бедныя адрынутае раслінкі! — сказала галіна. — Вялікая на самай справе розніца паміж імі. Якімі нешчаслівымі яны павінны сябе адчуваць, калі толькі яны ўвогуле здольны адчуваць, побач са мной і з такімі, як я! Ка-

нечне, вялікая розніца паміж намі! Ды так і павінна быць, бо іначай усе былі б роўныя!

І галінка пазірала на палявыя кветкі з нейкім спачуваннем; асабліва вартым жалю здаваўся ёй адзін від кветак, якіх было мноства па ўсім полі і нават уздоўж канаваў. Ніхто не збіраў іх у букеты, — яны былі вельмі ж простыя, звычайныя; іх можна было знайсці нават паміж камянёў на бруку, яны ўзыходзілі ўсюды, як самае непатрэбнае пустазелле. І імя ж у іх было брыдкае: чортавы падойнікі.

— Бедная няшчасная расліна! — сказала галіна. — Ты не вінаватая, што належыш да такога гатунку і што ў цябе такое брыдкае, нядобрае імя! Але і паміж раслінамі, як між людзьмі, павінна быць розніца.

— Розніца! — адгукнуўся сонечны прамень і пацалаваў пышную галінку, але пацалаваў і жоўтыя чортавы падойнікі, што раслі ў полі; іншыя браты яго — сонечныя промні — таксама цалавалі бедныя кветачкі нароўні з самымі шыкоўнымі...

Сонечны прамень, прамень святла, разумеў усё лепей.

— Якая ты невідушчая, сляпая! — сказаў ён галінцы. — Якую адрынутую расліну ты гэтак шкадуеш?

— Чортавы падойнікі! — сказала галіна. — Ніколі з іх не робяць букетаў, іх топчуць нагамі — вельмі ж іх шмат! Семя іх лётае над дарогаю, як пастрыжаная воўна, і ліпне да апраткі падарожных. Пустазелле, і больш нічога! Але камусьці трэба быць і пустазеллем! Ах, я так удзячна свайму лёсу, што не з таго роду!

На поле выбег вялікі гурт дзяцей. Самага малога прынеслі на руках і пасадзілі на траву сярод жоўтых кветак. Малое весела смяялася, гарэзавала, біла па траве ножкамі, кулялася, рвала жоўтыя кветкі і нават цалавала іх у шчы-

рым парыве дзіцячай душы. Старэйшая малеча абрывала кветкі, а пустыя знутры сцяблінкі згіналі і закладвалі адзін іх кончык у іншы, пасля рабілі з такіх асобных колцаў доўгія ланцужкі і ўпрыгожвалі імі шыю, плечы, грудзіну і галаву. І гэта быў проста цуд! Самыя старэйшыя з дзяцей асцярожна зрывалі расліны, што адцвілі і былі ўвянчаныя пёркавымі каронамі, падносілі гэтыя паветраныя, нібы шарсцяныя, галоўкі, што былі па-свойму прыродным чудам, да рота і намагаліся здзьмуць за адзін раз увесь пушок. Каму гэта ўдасца, той будзе мець новую апратку яшчэ да Новага года, — так сказала бабуля.

Адрынутая кветка была ў гэтым выпадку сапраўдным пракам.

— Бачыш? — запытаў сонечны прамень. — Бачыш яго красу, яго вялікае значэнне?

— Толькі для дзяцей! — адказала галіна.

Прыплялася на поле і старая бабуля і пачала выкопваць тупым зломкам нажа карэнні жоўтых кветак. Некаторае карэнне яна збіралася спажыць на каву, іншае — прадаць у аптэку на лякарства.

— Краса ўсё ж куды вышэй! — сказала галіна. — Толькі выбраныя трапяць у свет прыгожага! Ёсць жа розніца і паміж раслінамі, як між людзьмі!

Сонечны прамень пачаў гаварыць пра бязмежную любоў да ўсяго жывога: усё, каму падорана жыццё, мае штосьці сваё ва ўсім — і ў сваім часе, і ў вечнасці.

— Ну, гэта толькі вы так лічыце! — сказала галіна.

У пакой зайшлі людзі; паміж імі была і маладая графіня, якая паставіла галінку ў празрыстую прыгожую вазу, скрозь якую свяціла сонца. Графіня несла кветку, — што ж яшчэ? — а яна, кветка, была загорнутая буйным зялёным лісцем, лежучы ў ім, быццам у футарале, абароненая на-

ват ад самага невялічкага подыху ветру. І несла яе графіня так беражліва, як не несла нават пяшчотную яблыневую галінку. Асцярожна адагнула яна зялёнае лісце, і з-за яго вызірнула паветраная карона адрынутай жоўтай кветкі. Яе графіня так асцярожна сарвала і гэтак беражліва несла, каб вецер не здзьмуў ніводную тоненькую прынку з яе паветранай галоўкі. Яна данесла яе цэлай і непачапанай і не магла нацешыцца прыгажосцю, празрыстацю, усёй своеасаблівай пабудовай гэтай цудоўнай кветкі, уся вабнасць якой — да першага подыху ветру.

— Зірніце ж, што за цуд!.. — сказала графіня. — Я намалюю яго разам з яблыневай галінкаю. Усе любуюцца ёю, але па волі Божай і гэтая бедная кветачка надзелена не меншай красою. Якія ні розныя яны, усё ж кветкі — дзеці аднаго свету прыгожага.

1. Хто з казачных персанажаў выклікаў у вас сімпатыю? Абгрунтуйце свой адказ.

2. Якой паказана ў творы яблыневая галінка? Адшукайце ў тэксце адпаведныя радкі. Перачытайце разважанні галінкі. Ці згодны вы з яе выказваннямі? Што можна сказаць пра характар яблыневай галінкі на падставе яе меркаванняў?

3. Чаму, на вашу думку, графіня вырашыла намаляваць бедную кветачку разам з яблыневай галінкай? Ці згодны вы з думкай графіні? Абгрунтуйце свой погляд.

4. Якім паўстае ў творы сонечны прамень? Дакажыце, што гэта казка мае алегарычны характар (алегорыя — іншаказанне). Паспрабуйце сфармуляваць мараль казкі.

5. Перачытайце казку па асобах. Пастарайцеся пры чытанні перадаць характары персанажаў і свае адносіны да іх.

6. Падрыхтуйце вольны пераказ твора (як запомнілася).

7. Намалюйце ілюстрацыю да аднаго з эпизодаў казкі (на выбар) і падрыхтуйце каментар да свайго малюнка.

IV. ПРЫРОДЫ ВЕЧНАЯ КРАСА

Янка Купала

Дуб

Распусціўшы сучча
У глухім прыволлі,
Сам адзін расце ён
На далёкім полі.
Як цар, у кароне.
Аб нічым не дбае,
Ці то стогне бура,
Ці віхор гуляе.
На адным ён месцы
Днюе і начуе;
Многа казак знае,
Многа песень чуе.
Дождж падмыў карэнне;
Ў ім дупло — як хата...
Ён стаіць і дрэмле —
Грозны, расахаты¹.

¹ Расаха́ты — тут: раскідзісты, з пышняй кронай.

1. Якім паўстае ў вершы дуб? Падмацуйце свой адказ радкамі верша.

2. Адшукайце ў тэксце верша параўнанні і растлумачце іх. Як «удзельнічаюць» гэтыя параўнанні ў абмалёўцы вобраза дуба?

4. Паспрабуйце ўявіць карціну, створаную паэтам. Апішыце яе словамі.

3. Складзіце невялікую вусную замалёўку пра магутнае векавое дрэва.

Пімен Панчанка

Красавіцкая навальніца

Небу цёмна-сіняму і ветру
Скардзіліся чорныя палі:
— Сонцам мы вясновым абагрэты,
А дажджу даўно ўжо не пілі!

І тады прыйшлі паважна хмары —
Айсбергі падсонечных вышынь.
Гром у бубны гулкія ударыў,
Цішыню густую пакрышыў.

Я люблю часіну навальніцы,
Калі б'е пярун па ўсіх ладах
І злююцца ў хмарах бліскавіцы,
Кроплі асыпаючы на дах.

А струмені звоняць, нібы струны,
Прагна п'е іх смяглая зямля;
Травы прарастуць, густыя руні
Забушуюць хутка на палях.

Адгулі грымоты і замоўклі.
Ўсюды шмат срабрыстых ягад-рос.
Елкі цёмнагравыя намоклі,
Сушаць вербы пасмы жоўтых кос.

На зямлю блакіт праліўся — лужын
Шмат блішчыць усюды, а ў вадзе
Сонца промні зыркяя варушыць,
Ніткі залацістыя прадзе

Ў сетцы дрэў ідзе птушыны мітынг —
У аzone спеў ярчэй грыміць.
А зямля абмытая дыміцца,
Дыхаючы поўнымі грудзьмі.

Насустрэчу ёй выходзяць людзі:
— Сейбітаў, радзімая, прымай! —
Я па ўсіх прыкметах бачу — будзе
Сёлета багаты ураджай.

1. Якія дзве выразныя карціны паўсталі перад вамі прычытанні верша? Чым яны адрозніваюцца?
2. Якія вобразы вас найбольш уразілі?
3. Прааналізуйце, як у вершы перададзены рух, імклінасць красавіцкай навальніцы? Якія сродкі мастацкай выразнасці дапамагаюць у стварэнні вобраза навальніцы?
4. Звярніце ўвагу на гукавую інструментарную верша.
5. Што, на вашу думку, паслужыла прычынай эмацыянальнай узрушанасці аўтара?

Хведар Жычка

За ягадным лесам

За ягадным лесам ёсць тое балота,
дзе сонца начуе ў чубатых чаротах,
Прачнецца, памые расою твар чыста
і ўстане над краем іскрыстым гарністам.
Я ж ведаць не ведаў, з адбітай касою
прыйшоў і скасіў той чарот з асакою.
Скасіў, задаволены крочу дахаты.
А сонца назаўтра устала мурзатым.
Няма дзе заспаны памыць яму тварык, —
ад сораму зрана схавалася ў хмары.
І з неба сыпнулі дажджы заліўныя.
А хто ж мне прасушыць пракосы тугія?
А хто ж мне завяліць істужкі-лісточкі,
калі дождж ліецца ад ночкі да ночкі?

1. Якімі бачыць паэт родныя краявіды?
2. Якія малюнкi паўстаюць у вашым уяўленні пры чытанні верша?
3. Знайдзіце ў тэксце выразныя доказы таго, што аўтар з вялікай пяшчотай, замілаваннем, любоўю ставіцца да сваёй зямлі.
4. Якім паўстае ў вершы вобраз сонца?
5. Як вы разумееце выраз: *дзе сонца начуе ў чубатых чаротах?*
6. Раствлумачце мастацкі вобраз *сонца назаўтра ўстала мурзатым*.
7. Якія радкі верша найбольш дакладна перадаюць душэўны стан паэта, яго хваляванні і перажыванні?
8. Якія паэтычныя вобразы вам найбольш спадабаліся?
9. Падрыхтуйцеся да выразнага чытання верша. Складзіце партытуру чытання, паразважайце над інтанацыяй, тэмпам

чытання, падумайце, як найбольш трапна перадаць аўтарскія думкі і пачуцці, выказаць свае адносіны да твора.

Янка Сінакоў

Чым пахне дождж

(Урывак з рамана «Даверлівая зямля»)

Усюды чакалі дажджу.

І ён недзе пад абед нарэшце зашумеў. Ціхі, спорны і, нягледзячы на тое, што з самае раніцы так навальнічна парыла, — без грому. Потым чохнуў як з вядра.

Хораша гэта людзі казалі: «Як з вядра». Стаіш пад такім дажджом — і табе сапраўды здаецца, што нехта перакуліў на цябе вялізнае, бяздоннае вядра з вадою. Імклівы вадаспад (а можа, гэта ўсяго толькі намоклае адзенне) прыгінае цябе да зямлі, і табе да смешнага верыцца, што такі лівень можа нават паваліць.

Звычайна кожны дождж пахне па-свойму. І гэты пах абавязкова залежыць ад пары году і ад таго, дзе ён, дождж, цябе заспеў. Калі гэта было ў самую квецень і ты стаяў, хаваючыся ад яго, пад яблыню ці вішню ў садзе, а буйныя кроплі збівалі пялёсткі, абтрасалі з кволых тычынак на цябе, мокрага, жоўтыя кветкавы пылок, які прыліпаў да твару, да валасоў, да адзення, — такі дождж, зразумела, пах садам у квецені.

Калі ж увосень ён пераняў цябе на полі, каля задумлівага агню, дзе ў прысаку¹ ўжо даходзіла печаная бульба, — тады дождж абавязкова будзе пахнуць прыемным цеплаватым дымком, а таксама той духмянаю параю, якая выбухае з-пад жоўтай і хрумсткай бульбянай скарынкі, калі яе раптам разломіш.

¹ Прысак — гарачы, распалены попел у вогнішчы, цяпельцы.

У жніво дождж пахне свежаю саломаю і даспелым коласам, у пару сенавання — прывялаю траваю, восенню — пераспелымі слівамі, яблыкамі, бульбоўнікам.

Гэты ж, мне здалося, нічым не пах. Проста ён маладзіў, асвятляў зямлю, якая даўнавата ўжо чакала такой ласкі. І, можа, яшчэ крышачку пах свежасцю — менавіта так пахнуць ранней вясною абдожджаныя пралескі, калі іх раптам унясе нехта неспадзеў у хату...

Дождж ліў нядоўга. Але ўсё роўна пацяжэлі пасля яго дрэвы, пазвесілі свае мокрыя галіны. Потым, зразумела, узнімецца вецер, паабтрасе светлыя кроплі-пацеркі, што вось зараз качаюцца на лістах, і яны, буйныя і цяжкія, пазашпокаюць, нібы пераспелыя лясоўкі, па кустах, па траве, па зямлі... Тады да дрэў вернецца ранейшая лёгкасць і яны нават ад лёгкага дотыку ветру зноў будуць нямоцна і супакоена шумець...

1. Які настрой перададзены ў апісанні? Адшукайце ў тэксе выразныя сведчанні пэўнай настраёнасці.

2. Якім, паводле карціны, створанай пісьменнікам, уяўляецца вам дождж?

3. Што вас найбольш уразіла ў гэтым апісанні?

4. Пры дапамозе якіх мастацкіх тропай дасягае аўтар такога выразнага малюнка прыроды?

5. Падрыхтуйцеся выразна прачытаць твор, захоўваючы аўтарскі настрой.

6. Вам, напэўна, не раз даводзілася назіраць за дажджом вясной або ўлетку. Прыгадайце свае ўражанні і пачуцці і пастарайцеся як мага дакладней расказаць пра іх ў сваёй вуснай замалёўцы.

Еўдакія Лось

Мінулагодні ліст

Завіс на тоненькай галінцы
Сухі, пажоўклы, нежывы...
А ўжо не спіцца ручаінцы
Пад небам цёплым, паравым.

А ўжо, на радасць вербалозу,
Вясенні доджык зашаптаў...
І льюцца кроплі, быццам слёзы,
Па твары зморшчаным ліста.

А для галінкі доджык чулы —
Чаканай свежасці прыліў:
Карыцу бляскам пацягнула,
Пупышкі лопацца пайшлі.

Сама, як ранне, маладая,
Адзеўшы новыя лісты,
Яна, відаць, не прыгадае,
Што з ёй гібеў у сцюжу ты.

1. Якім уяўляецца паэтэсе мінулагодні ліст?
2. Якімі сродкамі мастацкай выразнасці карыстаецца аўтар пры стварэнні гэтай пейзажнай замалёўкі?
3. Знайдзіце ў тэксце выразныя доказы таго, што аўтар з вялікай пяшчотай, замілаваннем, любоўю ставіцца да сваёй зямлі.
4. Як вы разумееце выраз: *І льюцца кроплі, быццам слёзы, // Па твары зморшчаным ліста?*
5. Якія малюнкi паўстаюць у вашым уяўленні пры чытанні верша? Апішыце іх словамі.
6. Перачытайце верш. Якія радкі, на ваш погляд, найбольш дакладна перадаюць душэўны стан паэтэсы? Якія паэтычныя вобразы вам найбольш спадабаліся?

7. Падрыхтуйцеся да выразнага чытання твора. Падбярыце адпаведную інтанацыю, патрэбны тэмп чытання, падумайце, як найбольш трапна перадаць аўтарскія думкі і пачуцці, выказаць свае адносіны да твора.

8. Падбярыце сярод рэпрадукцый пейзажных палотнаў беларускіх мастакоў (В. Бялыніцкага-Бірулі, Э. Рымаровіча, У. Сулкоўскага, М. Купавы і інш.) пра вясну карціну, якая, на вашу думку, сугучная з гэтым вершам. Што агульнае ва ўспрыманні вясны ў паэтэсы і мастака? Падрыхтуйце калектыўнае сачыненне па адной з карцін.

9. Складзіце ўласную вусную замалёўку пра вясну. Прыгадайце свае веснавыя ўражанні, можна таксама скарыстаць вобразы з твораў літаратуры і жывапісу

Мастацкія сродкі мовы

Мастак для выяўлення сваіх творчых задум скарыстоўвае пэндзаль і фарбы, кампазітар і музыкант — ноты і музычны інструмент, а паэты і пісьменнікі ў сваім ужытку маюць толькі слова. Мастацкія творы захапляюць, хваляюць і ўражваюць нас, бо, чытаючы іх, мы нібы становімся саўдзельнікамі падзей, быццам чуем і бачым усё, што паказваецца ў творы. Дасягнуць выключнай выразнасці ў вобразнай перадачы падзей і раскрыцці чалавечых характараў майстрам прыгожага пісьменства дапамагаюць *вобразныя выяўленчыя сродкі мовы*, і найперш мастацкія азначэнні — *эпітэты*. У якасці эпітэта выступаюць словы, ужытыя ў пераносным значэнні. Яны вылучаюць у прадмеце або з’яве асабліва значныя, істотныя прыкметы і ўласцівасці, на якія абавязкова неабходна звярнуць увагу. Эпітэты дапамагаюць нам уявіць пэўныя вобразы і малюнкi, яны моцна ўплываюць на наша ўяўленне.

Эпітэт — мастацкае азначэнне, якое вобразна (жыва, наглядна, паэтычна) характарызуе прадмет, з’яву, чалавека.

Значна дапамагаюць нашаму уяўленню і *параўнанні*. Яны ўжываюцца для таго, каб паказаць незнаёмае, нябачанае раней праз супастаўленне яго са знаёмым. ***Параўнанне*** — супастаўленне двух прадметаў або з’яў на аснове іх падабенства. Параўнанні звычайна пачынаюцца словамі *як, нібы, як бы, як быццам, падобна да, накиталт, нібыта* і інш. Параўнанні могуць быць выражаны і назоўнікам у творным склоне.

Параўнанні вылучаюць новыя якасці, рысы, асаблівасці ў звыклым, даўно знаёмым, дапамагаюць ярчэй уявіць невядомыя рэчы і з’явы, а таксама выказаць свае адносіны да іх.

1. Якую ролю выконваюць у мастацкіх творах выяўляючыя сродкі мовы?

2. На канкрэтных прыкладах пакажыце, як «удзельнічаюць» мастацкія сродкі мовы ў стварэнні паэтычных вобразаў.

Вера Вярба

* * *

Схіляецца ніва да самай зямлі,
У кветках паснулі ад спёкі чмялі,

На лапах замшэлых калышацца бор,
І пахам дурманіць духмяны чабор.

Як добра стаміцца ад цяжкіх дарог,
Схіліцца ў знямозе пад елку на мох

І слухаць так прагна, і соладка сніць,
Як срэбны жаўрук над палямі звініць.

Хвалюецца жыта у спелай красе,
Чмель з вусаў пылок асцярожна трасе...

Зямля залатая з цяжарам палёў
І з пошумам рэчак і цёмных бароў,
Паслухай маленькага сэрца любоў!

1. Чым прываблівае вас карціна прыроды, намалёваная ў гэтым творы?

2. Якія колеры, пахі і гукі апаэтызаваны ў вершы? Адказ падмацуйце радкамі з верша.

3. Якое пачуццё выказана аўтарам? Як яно выяўлена ў вершы?

4. Пастарайцеся падабраць да твора рэпрадукцыю мастацкай карціны (напрыклад, палатно Паўла Масленікава «Поўдзень», змешчанае ў альбоме жывапісу беларускіх мастакоў «Мая зямля», Мінск, 1996). Якім бачыць летні дзень мастак? Звярніце ўвагу на палітру (колеравую гаму) пры стварэнні вобраза жытнёвага поля. Параўнайце яго з паэтычным уваабленнем залатой нівы ў вершы. Якія іншыя назвы можна падабраць да гэтай карціны?

Кузьма Чорны

На схіле восені

(Урыўкі з рамана «Зямля»)

Даўно ўжо абветралі дарогі, пашарэла ралля, і добра зарунела жыта. Поле сумавала пад густымі вятрамі, пад радасным пахам ядлоўцу. І следу не засталася ад курлыкання жураўлёў, плаўнага руху гусей. Балоты жаўцелі ў хмурнасці сініх дзён, маўчала і шырыліся асенню воляй. Пахла зямля карою дрэваў, халодным карэннем мокрага зеля з рачных берагоў і з dna рэчак, чыстых і ціхіх, як конскае вока.

І якая ж трава маўчала на полі! І ў якіх жа туманах вырасла яна і сохла!

Пыльнае сцябло было ў травы! Абыленае летнюю гарачыню, размахамі асенняй волі. Веснавымі вятрамі, сонцам

і нястрымнасцю дарог. Ляжалі дарогі, беглі ў свет. І гойдалася трава каля іх. У карэннях травы, у земляной прытульнасці летавалі мурашкі, поўзалі па траве і жылі. Вятры атрасалі іх з травы, дажджы палівалі траву, і лашчыла яе сонца.

На хмурных дарогах надоўга астаявалася восень. Жыла ў неабходнасці свету і цешылася радасцю зямлі.

Асеннія туманы ўзнімаліся і асядалі. Разыходзіліся яны па зямлі, кроплямі вады сядваючы на дрэвы, на камень. Зыкі доўга гучалі ў туманах, і ўсё чулае і радаснае, задумёнае і сумнае, жывое трымала ў сабе іх вясёлую сілу.

1. Якія восеньскія прыкметы ў гэтым апісанні запынілі вашу ўвагу? Зачытайце адпаведныя радкі з тэксту.

2. Звычайна кажуць, што восень — пара суму, згасання колераў жыцця, замірання і спустошанасці свету. Ці толькі смутак і туга прысутнічаюць у замалёўцы празаіка? Якімі ўбачыліся яму апошнія дні восені?

3. Восеньская прырода ў абмалёўцы Кузьмы Чорнага паўстае як жывая істота, набывае чалавечыя ўласцівасці. Знайдзіце ў тэксце прыклады «ачалавечвання» навакольнай рэчаіснасці.

4. Падрыхтуйце выразнае чытанне пейзажнай замалёўкі. Затым паслухайце восеньскія п'есы з музычнага цыкла П. Чайкоўскага «Поры года». Падбярыце ўрывак з гэтага твора (ці з іншых музычных твораў — на ваш выбар) і выкарыстайце яго як фон пры чытанні прыродаапісальнага тэксту Кузьмы Чорнага.

5. Падрыхтуйце невялікае вуснае сачыненне з элементамі апісання «Мая восень» на падставе сваіх уласных уражанняў. Пры неабходнасці выкарыстайце вобразы і карціны, створаныя пісьменнікамі і мастакамі ў творах пра восень. Можца праілюстраваць свой аповед уласным малюнкам.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Чым узбагацілі ваша ўспрыманне прыроды, закрунулі вашы пачуцці творы, змешчаныя ў гэтым раздзеле?

2. Ці заўважылі што-небудзь сугучнае вашаму ўспрыманню прыроды (вобразы, фарбы, дэталі, настраёнасць) у літаратурных творах гэтага раздзелу?

3. Адшукайце мастацкія сродкі мовы і вызначыце іх ролю ў вершы Анатоля Грачанікава:

Пахне багун,
Адцвітаюць дурніцы.
Угрэўся мураш на цёплай чарніцы.
Над шызым шыгалам, над травой
Хоча павіснуць уніз галавою.
Лазіць нязграбна па слізкай чарніцы,
Як захмялелы званар па званіцы.
Бацька з мурашніка вылупіў вочы:
«Што з ім такое?
Чаго ён хоча?
А мурашу — і самому няўцыям...
Спелае лета.
Пачатак жыцця.

4. Зямля Беларусі — якая яна ў вашым уяўленні? Паспрабуйце абагульніць свае ўражанні і падрыхтаваць невялікую вусную замалёўку на адну з тэм: «Мая зямля», «Люблю свой край, старонку гэту...» і інш.

5. Якой паўстае наша Айчына на рэпрадукцыях карцін беларускіх жывапісцаў з краявідамі Бацькаўшчыны? Што адчуваеце вы пры іх сузіранні?

6. Падрыхтуйце ўласныя малюнкi тых куточкаў Бацькаўшчыны, што вам найбольш падабаюцца. Наладзьце ў класе выстаўку рэпрадукцый карцін прыроды беларускіх мастакоў, мастацкіх фатаграфій з роднымі краявідамі, сваіх малюнкаў.

V. СЦЕЖКАМІ ЖЫЦЦЯ

Вячаслаў Адамчык

Сонечны зайчык

Яна была старая, рыжая з кароткімі адмарожанымі вушамі і заўсёды сумнымі вачыма. Яшчэ змалку ёй прышчамілі голаў, і яна страціла голас і ўжо зусім не мяўкала, а толькі неяк бездапаможна і бязгучна разяўляла рот. Прыбілася яна сюды ў крайнюю з вёскі хату яшчэ нэндзным¹, выкачаным у сажу кацянём. Тут яна пражыла шэсць гадоў, пастарэла і пачала аблазіць. Яе цяпер сталі гадзіцца, выганяць з хаты і біць чым папала — венікам, матузамі, іншы раз дык проста нагамі. Два разы яе зносілі з дому — першы раз не так далёка — у мястэчка, адкуль яна вярнулася ў той жа самы дзень, другі раз у горад — за сорак кіламетраў; дагадлівы гаспадар укінуў яе ў мяшок і павёз з сабою на кірмаш, як парася, але, вядома, не прадаваць, а проста вытрасці з мяшка, можа, часам і на чужы воз.

З горада яна прыйшла нешта праз месяц, прыйшла худая, зношаная і ледзь жывая, на ёй былі толькі скура ды косці. Але за восень яна выкачалася, акрыяла і, здаецца, памаладзела. Пасля першых прымаразкаў сталі калоць свіней і ў няўдалае гаспадыні можна было нават залез-

¹ Нэндзны — тут: беспрытульны; той, хто не мае гаспадара.

ці ў непрычынены кубелец¹. На мышэй яна ўжо не мела ні пільнасці, ні спрыту. Дадому яна прыходзіла, каб напіцца вады, выграцца на печы. Але там, раскінуўшы рукі, граў носам сам гаспадар, і яна толькі баязліва паглядала на яго пухлы кулак, што звісаў над пячурай. Далезці да вады было яшчэ горш. Вада стаяла ў вядры на калодзе ў памялешніку. Трэба было прымерыцца і скочыць, каб не забрашчаў вочап. Але вочап звычайна грукаў, і вельмі моцна. І яе тут жа секлі вострыя і надта пякучыя матузы — гэта, вядома, гаспадыня, гаспадар дык проста біў яе сваім цвёрдым, як камень, кулаком. Біў ён не шкадуючы, моцна. Аднаго разу яна ледзь устала з зямлі і болей пабойвалася заходзіць у хату. Піць ваду бегала аж да завоінкі на балота, пад старую вярбу. Тут яе ўжо ніхто не ганяў. Толькі іншы раз дурная варона, згледзеўшы яе з старой высокай алешыны, падазрона крычала на ўсё горла. На гэты крык зляталіся другія і нават пачыналі кружыцца над завоінкай.

Зацішна было і на гарышчы, дзе яна цяпер жыла, сплючы на жменьцы нейкага старога і зусім перацёртага сена.

Сена было шорсткае, калючае, пахла яно сухім даўнім пылам, як і пахла ўсё тут гарышча нечым старым, сатлелым, нават павуціннем, што вісела вялікімі дзіравымі сеткамі. У павуцінні быў комін, калаўротак², што валяўся тут Бог ведае колькі, і ўся іншая гаспадарчая размаітасць³ — іржавы плуг, тачка, скрутак калючага дроту і нават нямецкая каска, у якой некалі гаспадар даваў курам есці.

¹ Кубелец (кубел) — дзежка з вушкамі і вечкам (накрыўкай) для захоўвання прадуктаў і рэчаў.

² Калаўротак (калаўрот) — прыстасаванне для ручнога прадзення.

³ Размаітасць — тут: разнастайнасць, мноства (рэчаў).

У рэдкія пагодныя дні скупое на цяпло восені сюды, на гарышча, праз невялікае акенца глядзела прыемна ласкавае сонца. Роўны слупок, у якім, як нешта жывое, плаваў пыл, даставаў аж да сена. Яна жмурыла косыя вочы і са-лодка засынала.

Прачыналася тады, калі слупок, прарваўшы павуцінне, стаяў на нейкім старым без адной ножкі ўслоне. На гэтым услоне, яна помніць, гаспадар заўсёды разбіраў вепрукоў¹, але яе тады выганялі з хаты. Гэты ўслон невядома нашто спатрэбіўся ізноў — і гаспадар прылез на гарышча.

— Ужо сюды прыйшла здыхаць! — раўнуў ён, убачыўшы яе, але на гэты раз ужо не біўся.

Узяў услон і пачаў хуценька спускацца з гарышча. Бо-лей сюды ён не лазіў. Толькі, мусіць, калі выкапалі бульбу, з сенцаў кінуў на гарышча дзіравы лазовы кошык. І на гарышчы на ўсю зіму стала ціха. Зімою тут было толькі сумна, адзінока і холадна. У завіруху на гарышчы, як жывы, спатыкаючыся ўпоцемку на нешта, хадзіў вецер, а ў вялікі мароз недзе стралялі вуглы — аж яна падскок-вала ад страху. Зімою яна перабралася бліжэй да коміна на нейкую збітую ў лямец кудзелю². Кудзеля пахла нека-лішнім цёплым мышыным жытлом. Цяпер мышы тонень-ка папісквалі ў стопцы, мусіць, праядаючы мяшкі і сыта жыруючы. Колькі раз яна шукала туды дзірку і кожны раз злая і галодная варочалася на злямцаваную кудзелю.

Аднекуль з надворку вецер прынёс на гарышча пах свежага сала і каўбасаў. Смачна аблізваючыся і прынюх-ваючыся, яна спусцілася па вугле на двор і праз чужыя, занесеныя глыбокім снегам агароды пабегла на гэты пах. Быў ціхі вечар. Быў сіні месяц на чыстым небе. Нанач

¹ Вяпру́к — парсюк.

² Кудзэ́ля — валокны лёну, пянькі.

дужэў марозік: звонка патрэсквалі платы, недзе на вуліцы пад нечымі нагамі хрумсцеў снег. На свеце быў сакавік — першы месяц вясны. Кругом стаяла мяккая відната. Кругом было чыста, снежна і хораша.

Мінаючы нечый хлевушок, яна пачула, як сумную маладую песню мяўкаў кот. І ёй здалося, што ён быў малады. Яна прыпынілася, прыслухалася — ён, здаецца, быў тут блізка.

Абабегшы хлевушок, яна пільна глянула ў прачыненыя дзверы і ў цемнаце ўбачыла вялікія зялёныя вочы. Яна завярнула назад. У некага пад носам перабегшы вуліцу і падлазачы пад плот, аглянулася — ён бег за ёю. Чорны, вялікі, з белымі, як у боціках, лапкамi. Ужо не аглядаючыся, яна дабегла аж да свае хаты. Скокнуўшы на вугал, учула, як ён мяўкнуў недзе блізка.

Затаіўшыся на гарышчы, яна не ведала, што рабіць: ён ішоў сюды да яе, асцярожна, мякка, нібы на пальчыках, а потым убачыла яго вочы — яны гарэлі зялёна-залацістым агнём. Затоена-радасна яна адступіла назад...

Спадала зіма. Тугія вятры, напоеныя вільготным цяплом полудня, прынеслі адлігу. Цяжка гупаў, растаючы і спаўзаючы са стрэхаў, мокры снег. Радасна шумелі голыя дрэвы.

У зацішку ў гародчыках шчабяталі і чубіліся біцца вераб'і.

Прылэгшы за плотам, яна доўга і пільна сачыла за імі, а аднойчы, скокнуўшы на жывы ад вераб'інай гаманы бэз, адчула ў сабе нейкую незнаёмую цяжкасць. Гэтую цяжкасць яна адчувала цяпер штодня. І ўжо болей ляжала, грэючыся на прызбе, і ёй успамінаўся той чорны, з белымі лапкамi кот. Яго прынеслі сюды ў вёску аднекуль здалёк, і ён, мусіць, сышоў дадому. Яна не ведала цяпер, дзе

і што з ім. Яна пільнавалася болей гарышча, на выпадак выклаўшы лазовы кошык кудзеляю і сенам. На гарышчы цяпер было цёпла, хораша, але ўсё ж гэтак адзінока. Сумна, але з нейкай прыхаванай, затоенай радасцю ў вачах чакала яна дзяцей.

Беглі дні, недзе далёка закаціўся першы гром. У гародчыку ля хаты бушаваў май. І на гарышчы густа і цёпла запахла арабінаю і бэзам. Недзе за ліштваю¹ ў акне ціўкалі нядужыя і голыя вераб'і. Прыйшла гэтая няскорая, вымучаная пара і для яе. Прыйшла яна ў нядзелю раніцай — разам з першым сонечным зайчыкам, што праз акенца ў шчыце бліснуў сюды, на гарышча, і замільгацеў залатым кружком па запыленай лаце. А сярод дня невядома чаго сюды, на гарышча, падагнала гаспадара, падагнала якраз тады, калі ў лазовым кошыку ўжо нямогла верашчалі, просячы есці, чацвёрта сляпых і ўсе як адно — кропля ў кроплю бацька — кацянят: чорненькіх, з белымі лапкамі. Яна ад шчасця мяўкнула, і ёй здалося, што першы раз у жыцці, напэўна, голасна. І, пэўна, першы раз гэты голас яе пачуў гаспадар. Прылезшы на гарышча, ён глянуў у кошык і гадка плюнуў:

— Каб ты выдахла разам з імі, — і, падняўшы кошык, адварнуў галаву, каб не глядзець у яго.

Кацяняты заверашчалі. Яна жаласна, але бязгучна мяўкнула, і з жоўтых вачэй у яе, здаецца, пакаціліся слёзы. У кошыку ўсё гэтак нямогла, мусіць, просячы літасці і ратунку, пішчалі кацяняты. Не помнячы нічога, яна падскочыла і ўпілася вострымі кіпцюрамі ў тую руку, што трымала кошык. Гаспадар войкнуў і ўпусціў кошык. Але гэта было нядоўга, мусіць, толькі доўга яна ляжала ў сенях — ці не

¹ Ліштва — накладная планка вакол дзвярнага ці аконнага праёма.

нагою яе сюды збіў гаспадар. Калі яна прылезла на гарышча, тут ужо нікога не было — ні гаспадара, ні кацянят. Тут толькі стаяла млявая цішыня і недзе ў павуціне ўсё звінела і білася муха. Яна аблазіла ўсё гарышча, але кошыка нідзе не знайшла. Па сцяне яна спусцілася ў сені — напалоханыя куры, растапырыўшы крылле, з моцным крыкам паляцелі на двор. Нехта выбег з хаты, нехта кляў яе, але яна не чула, яна думала пра кацянят, яна шукала іх, вядома, не ведаючы, што гаспадар занёс іх пад старую вярбу ў завоінку. Яна абабегала хату, абшукала бэз, абхадзіла ўвесь гарод і нідзе не знайшла. Вярнулася зноў на гарышча. Яна яшчэ спадзявалася, што кацяняты недзе тут. Абабегшы ўсё гарышча, яна вылезла на двор. На дрывотні цяпер ужо валяўся той самы лазовы кошык: ад яго пахла нечым знаёмым, сваім — пахла кацянятамі. Ад шчасця і радасці ў яе пасвятлелі вочы. Але кошык быў пусты, з яго нават вытраслі кудзелю і сена. Яна доўга і без жаданай надзеі сядзела тут. І нават не зварухнулася, калі сюды, да баначкі з курынаю вадою, прыляцеў верабей і стаў мыцца, натапырыўшыся ад радасці. Весела цвіркнуўшы, чысты і задаволены, ён паляцеў, так, пэўна, і не ведаючы, што быў на валаску ад смерці. А кошка ўсё сядзела, покуль вечарам, звонка стрэліўшы пугай, не сагнаў яе пастух.

Ноччу яна прыйшла сюды зноў. Кошык ізноў быў пусты, але ад яго пахла кацянятамі. Цяпер імі пахла ўсюды, ёй здалося, што яны нават недзе пішчалі. Яна пабегла на гэты піск аж у другі канец вёскі, туды, дзе з-за нечай страхі выкочваўся вялікі чырвоны месяц. Неба на ўсходзе аблівалася крывёю. Сумная і адзінокая, яна варочалася дадому, каля нечых веснікаў наткнуўшыся на сабаку. Добра, што поруч стаяла бярэзіна. Аблавухая, маленькая, пэўна, сучачка, аж драла ад злосці пясок, што не змагла дастаць гэтую старую аблезлую кошку. А тая, пэўна, праседзела б

на бярэзіне да раніцы, каб не выйшаў гаспадар і не прытупнуў на сабаку.

Прыбегшы дахаты, першы раз яна не палезла на гарышча, першы раз гэтая хата здалася ёй чужою, і ўсё тут было іншае, перайначанае. З нейкім астатнім жалем глянуўшы на пусты кошык, яна скіравала на сцежку, што бегла за вёску ў поле, і пайшла гэтаю сцежкаю невядома куды. Сумна бялела неба на ўсходзе, і недзе над полем усё звінеў і звінеў першы жаваранак. На маладой траве густа халадзела раса. Нізка над жоўтым папарам заплакала кнігаўка, — нехта, мусіць, так рана патрывожыў яе гняздо. За папарам¹ зелянеў рэдкі малады лубін — увесь аж сівы ад расы, — у ім, пэўна, нешта рабілася. Падкраўшыся да лубіну, кошка пачула, як там нешта піскнула, зашапацела, заварушылася і раптам сціхла. Не зважаючы на расу, яна куляй кінулася туды. Кнігаўка, убачыўшы яе, пырхнула ўгору і закрычала яшчэ мацней. Пільна навастрыўшы доўгія вушы, у разоры сядзела шэрае зайчання, і, гледзячы на кошку адным вялікім і няхітрым вокам, не ведала ўжо, як і ратавацца. У жываце ў кошкі заварушыўся голад. Зайчання, мусіць, крышку пасмялела, адышло ад страху і раптам скокнула, але зачэпілася за сцяблінку лубіну і, смешна ўпаўшы, расцягнулася ў разоры. Гледзячы на гэтае нядужае і зусім дурненькае зайчання, кошка ўспомніла сваіх кацянят, яны вось гэтакія нямоглыя і неакрыялыя², як гэтае зайчання, успомніла той жаласны піск, калі ў лазовым кошыку іх падняў гаспадар. І ёй зрабілася шкада зайчанняці, яе ўжо адольвала тужлівая прага мацеры мець дзіця, выгадаваць хоць вось гэтае неразумнае зайчання. А яно, ужо асвойтаўшыся, зусім не

¹ Папа́р — поле, пакінутае на адно лета незасеяным, каб палепшыць глебу.

² Неакрыялы — тут: слабы, кволы.

збіралася ўцякаць, яму проста па-дзіцячаму захацелася па-забаўляцца, і, падняўшы кароткі белы хвосцік, зноў скокнула. Яна, спалохаўшыся, што зайчаня ўцячэ, схавала яго за карак далікатна, каб не задушыць. Але яно, баязліва піскнуўшы, стала трапятацца. Яна доўга ваядалася і начыста замучылася, покуль вынесла яго з лубіну: на сцезцы яна хацела перадыхнуць, але яно вырвалася зусім. Нават трохі разлаваўшыся, прыціснула яго да зямлі і занадта ўжо балюча ўзялася зубамі за спіну. Зайчаня нема заверашчала.

— А во кошка зайчаня душыць! — крыкнулі недзе зусім блізка. Яна нават не ўбачыла, што гэта былі паляўнічыя, і нават не паспела апомніцца. Раптоўна грывнулі два запар стрэлы, моцна, як гром, аглушыўшы яе. Ёй здалося, што ў зайчаняці між вушэй зачырванелася кроў, і раптам гэтая кроў стала чарнець: перад вачыма ў яе стаялі кацяняты, гэтакія вялікія, з белымі лапкамі, кропля ў кроплю бацька. Раптам усё знікла, раптам стала ціха. Але яна ўжо не чула гэтай цішыні. Недзе далёка над рэчкаю двойчы адгукнулася і мякка рассыпалася рэха. Недзе там кукавала зязюля, кукавала яна пра шчырую вясну і сваю вясёлую долю і, пэўна, не ведала і не гадала, што ў гэтую чыстую раніцу нехта плача па дзецях, і нехта памірае, страціўшы іх.

Усходзіла сонца. Пачынаўся новы дзень мук, жыцця і радасці.

1. Якое ўражанне зрабіла на вас апавяданне, якія думкі і пачуцці выклікала?

2. Якой вам уяўляецца кошка? Раскажыце, як яна змагалася за жыццё і за сваіх дзяцей. Які лёс напаткаў яе?

3. Чым выкліканы, на вашу думку, такія паводзіны гаспадара? Ацаніце іх.

4. Распавядзіце пра сваю хатнюю жывёліну. Прыгадайце найбольш цікавы жыццёвы выпадак, звязаны з ёй. Ці магло

б гэта здарэнне стаць сюжэтам для вашага аповеда? Паспрабуйце вусна (або пісьмова) аформіць вашу замалёўку, папярэдне прадумаўшы яе пачатак, самы напружаны момант дзеяння і яго заканчэнне.

ПРА ТЭМУ І ІДЭЮ МАСТАЦКАГА ТВОРА

Заўсёды, калі вы збіраецеся прачытаць літаратурны твор, вас найперш цікавіць, *пра што* ён: пра якую эпоху, якія падзеі, якіх герояў распавядаецца, а таксама хто аўтар, які ўводзіць чытача ў непаўторны свет мастацтва. Падзеі, якія прыцягнулі ўвагу пісьменніка, усхвалявалі яго і пра якія ён напісаў, — гэта тэма твора.

Тэма літаратурнага твора — *жыццёвая з’ява або кола з’яў, пра якія ідзе размова ў творы.*

Звычайна для свайго твора аўтар выбірае той час і тыя падзеі, якія глыбока хвалююць яго, якія ён перажыў асабіста або пра якія добра ведае (быў сам непасрэдным сведкам альбо хто-небудзь пра іх вельмі цікава і падрабязна расказаў). Надзвычай вялікую ролю ў літаратурнай творчасці адыгрывае таксама творчы вымысел, фантазія пісьменніка, яго багатае ўяўленне, уменне прыдумваць і цікава распавядаць, каб захапіць сваіх чытачоў, не пакінуць іх абьякавымі.

Мастацкі твор па-сапраўднаму захапляе нас тады, калі цікавая не толькі тэма, але і тое, *як* раскрывае яе пісьменнік, якія думкі выказвае пра падзеі і герояў. Чытаючы твор, мы спачуваем героям, радуемся і хвалюемся, перажываем за іх. Пісьменнік таксама неабьякавы да таго, пра што піша: ён выказвае свае адносіны да герояў і да адлюстраваных падзей, каб данесці да чытачоў сваю ідэю.

Мастацкая ідэя твора — *асноўная абагульненая думка, якая ўвасабляецца праз тэму, вобразы герояў, апісанні*

і карціны. Мастацкая ідэя — тое, што аўтар хацеў сказаць сваім творам, дзеля чаго пісаў яго.

Тэма і ідэя цесна паміж сабой звязаны. Мастацкая ідэя твора найперш ўвасабляецца ў вобразах. Спасцігнуць яе можна толькі тады, калі мы прааналізуем паводзіны герояў, іх учынкi і разважанні. Сваю пазіцыю аўтар выяўляе праз *агульную настраёвасць, выказаныя пачуцці, раскрыццё стану душы* (у паэзіі) і праз *паказ жыццёвых падзей, іматлікія апісанні: карцін прыроды і побыту, знешняга выгляду персанажаў, іх перажыванняў і дзеянняў* (у прозе).

1. Што такое тэма мастацкага твора?
2. Як выяўляецца асноўная думка (мастацкая ідэя) твора?
3. Паспрабуйце самастойна вызначыць тэму і мастацкую ідэю абранага вамі твора.

Янка Маўр

Шчасце

Быў адзін з тых летніх дзён, якія бываюць, мусіць, толькі на Беларусі. Сонца пячэ як мага, а гарачыні няма: лішак яе паглынаюць і рака, і зараснікі аеру ды чароту, і густыя паплавы, і непразны аleshнік ды лазняк, і бярозы, і хвоі, і ўсялякая зеляніна, што жыве навакол, дыхае, шамаціць і запаўняе не толькі прыроду, але і душу чалавека. Не відаць людзей, не чуваць, але гоману досыць і без іх: адны конікі сваім цырканнем могуць заглушыць усіх людзей, а тут яшчэ кукуюць жаўтабрухія жабы, заліваюцца мітуслівыя птушкі ды гудуць мясістыя чмялі.

Усім радасна ў такі дзень. Радасна і мне. Радасна і вунь таму хлапчуку год васьмі, што спускаецца з гары, падскокваючы на адной назе ды махаючы белым дубцом.

Мы сустракаемся з ім на мосце. Ён прыпыняецца і глядзіць на мяне так, нібы хоча нешта сказаць. Радасць, шчасце так і пырскаюць з яго блакітных вачэй. Я разумею яго. Калі і я гатоў усіх абняць у гэты жыватворны дзень, што ж павінна адбывацца ў яго маленькім чыстым сэрцы? Я лагодна ўсміхаюся яму, ківаю галавой і кажу:

— Добра жыць на свеце, браток, га?

Тварык хлопчыка засвяціўся яшчэ больш, але ён нічога не сказаў. Ды і што ён мог сказаць? Мы і без слоў разумелі адзін аднаго.

Я паціху ішоў міма, а хлопчык, нібы той сланечнік, паварочваў следам за мной свой круглы тварык. І з выразу вачэй яго таксама пырскала шчасце, і таксама здавалася, што ён вось-вось нешта скажа. Скажа, што надта прыемна ў такі дзень басанож скакаць па мосце ды махаць свежым дубцом, што ў грудзях яго цяпер вельмі цесна і адтуль нешта выпірае, што ўвесь свет вельмі прыгожы, што дзядзька, якога ён сустрэў на мосце, таксама прыгожы і добры, ды і наогул усе дзядзькі і цёткі прыгожыя і добрыя... Ён нічога не казаў толькі таму, што не ўмеў выказаць такіх думак і пачуццяў. Ды яно і не трэба было — я і так усё разумеў. Хіба я сам калісьці не быў такім, як ён? Хіба я сам не адчуваў радасці жыцця? Асабліва ў такі цудоўны дзень.

Я яго разумеў. Але ён, відаць, гэтага не ведаў, бо ўсё глядзеў мне ў вочы, нібы чагосьці чакаючы ад мяне. Ён заліваў мяне сваім шчасцем, а я ў адказ нічога не мог яму даць. Для яго маёй шчырай і ветлівай усмешкі было мала. Мне трэба яму нешта сказаць. Але што? Што яму сказаць, каб перадаць усю тую цеплыню, якую я да яго адчуваю? А мне засталася ступіць толькі адзін крок — і мы размінёмся. Размінёмся, можа, навікі.

— Як цябе зваць? — сказаў я нарэшце, каб толькі не маўчаць.

Сказаў — і зараз жа пачырванеў ад сораму: хлопчык нічога мне не адказаў. Сваім дзіцячым інстынктам ён, відаць, зразумеў, што словы гэтыя сказаны так сабе, абы сказаць. Мала таго: твар яго перастаў свяціцца, нават неяк балюча скрывіўся. А потым... потым з грудзей яго вырваўся крык!..

Не адзін год прайшоў з таго часу, а голас хлопчыка і цяпер гучыць у маіх вушах.

Гэта быў шчыры, мімавольны крык дзіцячай душы. У ім былі і крыўда, і расчараванне, і надзея, і горкі папрок да нас, дарослых і разумных людзей.

Два словы толькі было ў гэтым крыку:

— Дзядзька! Шапка!..

Але гэтага было досыць, каб зразумець, хоць і са спазненнем, усю тую трагедыю, якая адбылася тут, на мосце, у гэты радасны летні дзень.

У хлопчыка на галаве была новая шапка, якую ён надзеў, відаць, першы раз. Добрая шапка, шэрая, каляная¹. Яна ахапіла не толькі галаву хлопчыка, але ўсё цела і душу. Гэта ж праз яе сёння такі цудоўны дзень, а я гэтага не ведаў. І сонца так шчодро свеціць толькі дзеля таго, каб усе здалёк маглі бачыць шапку, а я не заўважыў яе і зблізку. Адзін, усяго толькі адзін крок заставалася зрабіць — і ўся сустрэча пайшла б прахам. Ці магла чулая дзіцячая душа сцярпець такую несправядлівасць, такое халоднае бяздушша?

І яна не сцярпела...

Я адчуў сябе вельмі вінаватым і кінуўся выпраўляць сваю віну.

— Ах, якая цудоўная ў цябе шапка! — крыкнуў я. — Пакажы, пакажы!

Вочы хлопчыка зноў засвяціліся радасцю. Я зняў з яго галавы шапку. Яна сапраўды хрусцела, як бляшаная.

¹ Каляны — цвёрды, нягнуткі.

Хлопчык глядзеў на мяне ўдзячнымі вачыма, бы на свайго збаўцу.

— Які казырок! І шнурок! І гузікі два! — стараўся я. — А падкладка якая цудоўная! Хто купіў?

— Мамка! — з гордасцю адказаў хлопчык.

Несправядлівасць была выпраўлена.

І мы абодва, зноў шчаслівыя, разышліся кожны сваім шляхам.

1. Што выклікала радасць у душы пісьменніка? Як сродкі мастацкай выразнасці пры абмалёўцы прыроды дапамаглі аўтару перадаць узнёслы, радасны настрой?

2. Што адбывалася ў душы маленькага хлопчыка? Як пра гэта гаворыць пісьменнік? Чым быў выкліканы гэты ўзрушаны стан?

3. Чаго чакаў ад дарослага чалавека хлопчык? Чаму аўтару не ўдалося адразу зразумець прычыну дзіцячай радасці?

4. Як паказвае аўтар змену настрою хлопчыка? Знайдзіце ў тэксце адпаведныя радкі і зачытайце іх.

5. Дакажыце, што пісьменнік — добры знаўца чалавечай душы.

ПРА СЮЖЭТ МАСТАЦКАГА ТВОРА

Вы ўжо ведаеце, што ў апавяданні ці аповесці пісьменнік расказвае пра падзеі, здарэнні, якія адбываюцца з персанажамі, прычым гэтыя падзеі заўсёды звязаны паміж сабой і падаюцца аўтарам у пэўнай паслядоўнасці: адна падзея вынікае з другой і ў той жа час служыць штуршком да наступнай.

*Паслядоўнае разгортванне падзей, у якіх выяўляюцца характары і ўзаемаадносіны герояў, называюць **сюжэтам** літаратурнага твора.*

Сюжэт звычайна грунтуецца на *канфлікце* — на сутыкненні, супярэчнасцях характараў персанажаў (што тлумачыцца адрознасцю інтарэсаў, пачуццяў герояў і праяўляецца ў іх паводзінах, учынках, разважаннях, перажываннях).

У сюжэце мастацкага твора выдзяляюць некалькі ключавых момантаў — этапаў. Як правіла, у пачатку аповеда пісьменнік як бы рыхтуе чытача да ўспрымання падзей, якія яшчэ адбудуцца: знаёміць з месцам і часам дзеяння, з галоўнымі героямі. Гэта — *экспазіцыя* твора. Далей адбываецца падзея, якая «ўцягвае» герояў у асноўнае дзеянне. Гэта — *завязка* сюжэта. Затым дзеянне пачынае інтэнсіўна разгортвацца і, нарэшце, дасягае найбольшага напружання — *кульмінацыі*. Гэта самыя важныя падзеі ў лёсе герояў: яны выклікаюць у чытача найбольшыя хваляванні і перажыванні. Пасля гэтага асноўнае дзеянне ідзе на спад і заканчваецца *развязкай*.

1. Што такое сюжэт літаратурнага твора?

2. Якія асноўныя этапы звычайна выдзяляюць у развіцці сюжэта? Як называецца самы напружаны момант у развіцці сюжэта?

3. Прааналізуйце, як развіваецца сюжэт у адным з апавяданняў (на ваш выбар), якое вы нядаўна прачыталі.

4. Прыгадайце цікавы жыццёвы выпадак, удзельнікам або сведкам якога вы былі. Ці магло б гэта здарэнне стаць сюжэтам для вашага аповеда? Паспрабуйце вусна (або пісьмова) аформіць вашу замалёўку, папярэдне прадумаўшы ўсе этапы яе сюжэта: экспазіцыю, завязку, развіццё дзеяння, кульмінацыю, развязку.

Маці

Жнучы, яна стамлялася з кожным днём усё больш. Гарачую задуху цяжка было адмахнуць ад знямоглых грудзей нават самай вялікай, самай каласістай жменняй. А рабіць трэба было, хоць і свету не бачыш... І яна жала, нікому нічога не кажучы.

Увечары, вяртаючыся дахаты са сваім наймалодшым, у тое страшнае лета адзіным у хаце сынам, старая ледзь перастаўляла ногі, натруджаныя гадамі бялітаснай працы. Паблеклыя вочы яе глядзелі на свет з-пад нізка насунутай хусткі, здаецца, зусім абыякава.

Аднак яны бачылі многа. Вось, нечакана спыніўшыся, маці азірнулася на свайго хлопца, які, таксама з сярпом на плячы, пачціва ішоў ззаду, запавальняючы хаду, па-пастушынаму «ключочы» салодкі жытні каласок.

— Глядзі, Васіль, як ён упяўся... Эх! Трымайся, нябога, стой!

Сын перастаў на момант «кляваць», зірнуў у той бок, куды яна паказвала. За вялізнай узорнай дзяругай цераспалосіцы, недзе далёка-далёка за ўзгоркам, патухала зара, а зусім блізка ад мяжы, па якой яны ішлі, стаяў пахілы мэндлік¹ жыта. Уранні па нівах, з гары ў даліну, прайшоўся нізам вецер і панасоўваў мэндлікам шапкі на самыя вочы. Мала таго, каторы слабей пастаўлены, дык і ўсяго яго ці нахіліў, ці нават абярнуў зусім. Той, на які паказвала маці, нахілены ўсімі снапамі ўздагон ранішняму ветру, што быў ужо на другім канцы свету, — той не хацеў упасці. І старая жняя ўсміхнулася, глядзячы на яго амаль таксама ўлюбёна ў жыццё, як

¹ Мэндлік — пяць снапоў, пастаўленыя кучкай каласамі ўгору для прасушкі і накрытыя распасцёртым снапом зверху.

у тыя гады, калі яна была парабчанкай у панскім двары і не ведала стомы, бегаючы вакол чужога шчасця.

Калі мяжа ўперлася ў гасцінец, маці з сынам павярнулі ўлева. Па сцежцы на траве абочыны пайшлі таксама: яна — спераду, ён — ззаду.

Па правай руцэ ўздымалася высокая града гасцінца, па левай час ад часу блізка гулі тэлеграфныя слупы.

Прагудзе адзін, пасля ідзе, пасля зноў стаіць ды гудзе, нібы нешта жывое, — так сумна, нават злавесна, вусцішна¹ мармычучы.

На адным слупе, ужо недалёка ад павароту на іхні хутар, старая заўважыла белую плямку паперы — на ўзроўні вачэй. Прайшла міма: няма калі думаць пра ўсё... Потым спынілася. Сказаць сыну, каб зірнуў, што гэта, — не паспела: ужо сам ён чытаў, кінуўшы каласок. Прачытаўшы, аддзёр паперку, парваў яе на кавалачкі і сыпануў імі, нібы жменьай мякіны, камусьці нябачнаму ў вочы.

— Што гэта?

— Каб не давалі есці байцам. Каб выдавалі іх паліцаям. Дадуць гарэлкі і тытуню...

— Няхай бы сабе вісела, сыноч. Няўжо ж іх нехта паслухае?

— Будуць расстрэльваць тых, хто не паслухае. Усю сям'ю. І хату спяляць...

— На ўсё Божая воля...

Яны пайшлі — зноў адно за адным і моўчкі. Дома, у сенцах старой хаты, яшчэ пры панах выкінутай з вёскі на хутар, маці ўваткнула свой серп у шчыліну над вушкам. Сын зрабіў тое самае. Яна паправіла абяруч хустку, зверху ўніз з прыціскам правяла рукамі па твары, нібы

¹ Вусцішна — тут: страшна, жудасна.

здымаючы стому з вачэй, і ўжо хацела сказаць, што вось толькі падоіць карову ды будуць вячэраць.

— Я пайду ў вёску, — апярэдзіў яе Васіль.

— Зноў! — больш спалохана, чым злосна, крыкнула яна. А потым перайшла на ласку: — Не ішоў бы ты лепш... Заўтра ж рана ўставаць...

— Ну што ж, і ўстану.

— Дык павячэраў бы хоць.

— Я скоро прыйду.

— Ведаю я гэтае скора... Ой, находзішся ты! Давядзе цябе гэты Азароначак! Успомніш ты маё слова!..

— Нічога, маці. Спалохалася?..

— Вось тады пасмяешся! Знайшоў чым гуляць! Пятвойму, я сляпая — нічога не бачу, або дурная — нічога не ведаю?

— Яшчэ чаго — будзеш вучыць!

І пайшоў.

Зноў дай, Божа, цярплінасць на ўсенькую ноч!..

Праз якую гадзіну старая хата ў шэрай, па-начному ўжо аднатоннай, чыстаполіцы стомлена патушыла агеньчыкі акон.

Маці не спіць.

Каля гэтага хутара фронт — трагічны пачатак вайны — прайшоў, як нейкі раптоўны віхор, — і верхам, і нізам. Раўлі самалёты, ірваліся бомбы, грукаталі танкі, беглі па збожжы салдаты... Прайшоў гэты віхор і праз душу: ён нечакана вымеў з хаты абодвух старэйшых сыноў. Сцяпан толькі пазалетась, калі прыйшлі таварышы, вярнуўся з панскага астрога, прычакаўшы нарэшце таго, за што пакутаваў. Уладзік, самы старэйшы, гаспадар, змабілізаваны панамі ўлетку трыццаць дзевятага года, толькі ў замазаркці прынёс вошай з нямецкага лагера.

І вось пайшлі яе хлопцы зноў, цяпер ужо на ўсход. І не вяртаюцца, як іншыя... Не паспелі і ажаніцца, — так хутка праляцеў ён, гэты час іх доўгачаканай волі. Уладзік толькі дрэва навалачыў, каб новую хату рубіць. Сцяпан у сельсавеце сядзеў, старшынёю. А Васіль — гэты вучыўся дзве зімы ажно ў Навагрудку...

Так, тых няма. Бог святы ведае, што будзе... А гэты, апошні, не хоча сядзець у хаце, шукае няшчасця. Дачакалася — нават не скажа, куды і чаго...

...Яны прыйшлі яшчэ зацемна. Старая не спала ад болю ў нагах, і асцярожны стук у шыбу не разбудзіў яе, а проста спалохаў. Пакуль яна ўзняла з падушкі галаву, пакуль у гэтай сівой праставалосай галаве сто разоў перавярнулася думка — хто гэта? — і нават радасць — а можа?.. — пакуль яна ўстала, пачуўся амаль да шэпту прыглушаны голас:

— Хозяин!.. Хозяин, открой!..

Як вядзецца спрадвеку, яна спачатку прыткнулася лбом да шыбы, паглядзела. Потым выйшла ў сенцы, дрыжачымі рукамі выцягнула засаўку і адчыніла дзверы. Стала толькі зусім ясна тое, аб чым яна здагадалася адразу: гэта — яны, байцы...

Адзін з іх, — а колькі ўсіх было, не паспела заўважыць адразу ў матава-празрыстым паўзмроку дасвецця, — адзін падышоў да яе і ўсё яшчэ шэптам сказаў, нібы спытаўся:

— Мать? Ты нам хлебушка дай, родная... Ты не бойся: мы сразу же уйдём... Из лагеря бежали...

Шэры і гладкі тэлеграфны слуп са злавесным гудзеннем праплыў перад яе вачамі... З той самай паперкай, якую рваў яе хлопец... Мільганула думка, трывогай тузануўшы за сэрца: ён яшчэ не вярнуўся!.. Белая пляма паперкі махнулася разам са слупам удалячынь і знікла. За стаўся толькі страшны няголены твар чалавека з вялікімі

вачамі. Засталіся толькі яны — цяпер ужо добра відаць — учатырох.

— Заходзьце, хлопчыкі! Я вам хоць малачка... Хоць смагу прагнаць... Лямпу не будзем запальваць...

Апошняя яна сказала, пераступаючы парог.

І на гасцінцы, і ў мястэчку, на ўсім — так добра знаёмым і якім жа кароткім цяпер — шляху ад роднай хаты да свежай ямы ў лапухах, добрыя людзі бачылі яе пакутніцкі паход. І ўсім было зразумела, куды і завошта.

Чатыры босыя, у вайсковых лахманах мужчыны, з рукамі, скручанымі назад калючым дротам, па двух ішлі следам за ёю. Ёй фашысты зрабілі палёжку: не звязалі рук... Што ж, яны не баяліся яе нават так, як гэтых бяззбройных, знясіленых уцекачоў. Адзін з байцоў, яшчэ зусім хлапчук, нядаўна астрыжаны пад машынку, з усіх сіл намагаўся не ўпасці і, ззаду гледзячы на таварышаў, узнімаў, як і яны, галаву.

Свае худыя, так мала ў жыцці цалаваныя рукі яна трымала мазалямі да мазалёў. Шаптала свае, зусім новыя словы малітвы. І ў ранішнім святле роднага сонца ясным быў яе твар, хоць па маршчынах міжвольна каціліся слёзы. Яна і тут не думала пра сябе.

Дзе ён, яе Васілёк, чаму не вярнуўся?.. Як добра, божа ласкавы, што ён не прыйшоў, не прыбег нават і на пажар роднай хаты!.. Відаць, далёка ўжо недзе сыноч, відаць, адкапалі-такі яны з Азаронкам свае кулямёты...

Дзе яны, Уладзік і Сцяпан?.. Хавай іх, божа, усіх трох ад куль, дай ім усім убачыць матчыну магілу!..

І тут душа яе вярталася да гэтых, да чужых сыноў, з якімі так моцна зрадніла доля... Яна чула іх крокі — шорганне босых ног па жвіры, чула і цяжкае дыханне...

Яна аддала ім усё, што магла... А тут нават не азірнешся... І яна рабіла адно — яшчэ як мама вучыла — малілася. І за сваіх сыноў, і за чужых, і за сябе...

Горача дыхалі клыкастыя, дурныя зяпы аўчарак. Чорнай сталлю паблісквалі ў голых да локцяў, загарэлых руках аўтаматы. Час ад часу на ўзбоччы гудзелі тэлеграфныя слупы.

Маці не ведала, хто яна. Не думала аб тым, што не з адным толькі жахам глядзелі на іх паход сустрэчныя, — што вобраз яе засядзе ў сэрцы многіх мужчын горкім, няўмольным дакорам, што вочы і рукі яе ўспамінаць будуць нават дужыя людзі, выганяючы з душы апошні страх перад начной партызанскай атакай...

1. Раскажыце пра свае ўражанні ад твора.
2. Перачытайце пачатак апавядання. Якой уяўляецца вам маці? Пра што сведчыць апісанне вясковай жанчыны?
3. Прыгадайце, як паставіліся маці і сын да паперкі на слупе, у якой быў абнародаваны фашысцкі загад. Ахакарактарызуйце ўзаемаадносіны маці і сына.
4. Як вы думаеце, чаму маці не адмовілася дапамагчы незнаёмым людзям?
5. Перачытайце ўрывак тэксту пра апошні шлях маці. Як пачувалася яна? Пра што сведчыць яе маленне?
6. Паразважайце, чаму аўтар не даў сваёй гераіні імя.
7. Падрыхтуйце вусны аповед пра маці.

ПРА ЛІТАРАТУРНАГА ГЕРОЯ

У мастацкім творы звычайна дзейнічаюць літаратурныя героі (персанажы, дзейныя асобы), якія адрозніваюцца знешнім выглядам, узростам, паходжаннем, адметным характарам, паводзінамі, здольнасцямі і г. д. Дзейнымі

асобамі мастацкага твора могуць быць жывёлы, звяры, птушкі і нават з’явы прыроды ці прадметы. Казачныя персанажы надзяляюцца чалавечымі якасцямі: могуць быць добрымі, вясёлымі, сціплымі, сумленнымі, чулымі і, наадварот, бессардэчнымі, злымі, нахабнымі. Але часцей у цэнтры ўвагі пісьменніка — асоба чалавека.

Мастацкі вобраз чалавека, паказаны ў творы, называюць літаратурным героем.

Мастацкую літаратуру нездарма называюць чалавеказнаўствам, мастацтвам стварэння характараў. Чытаючы літаратурны твор, мы шмат даведваемся пра героя: хто ён, як выглядае, чым займаецца, дзе жыве, з кім сябруе, пра што марыць, што адчувае, якія выпрабаванні выпадаюць на яго долю, якія радасці і няўдачы ён перажывае. Звычайна ў мастацкіх творах адны персанажы актыўней ўдзельнічаюць у падзеях, вакол іх закручваецца асноўнае дзеянне, пра іх больш падрабязна і дэтальна распавядае аўтар. Гэта *галоўныя літаратурныя героі*. Існуюць і *героі другарадныя*, пра якіх згадваецца менш, радзей, толькі ў некаторых эпізодах, і роля іх у выяўленні аўтарскай задумы значна меншая.

Прыгадаем, як апісвае маці Янка Брыль:

«Увечары, вяртаючыся дахаты са сваім наймалодшым, у тое страшнае лета адзіным у хаце сынам, старая ледзь перастаўляла ногі, натруджаныя гадамі бязлітаснай працы. Паблеклыя вочы яе глядзелі на свет з-пад нізка на-сунутай хусткі, здаецца, зусім абыякава...»

Пры дапамозе партрэта пісьменнік дае зразумець, што гэта сялянская жанчына пражыла цяжкае жыццё, стамілася ад непасільнай працы, ад трывогі за сыноў, зведала шмат гора і стала *нібыта* абыякавай да ўсяго. Аднак далейшыя падзеі паказалі, што маці зусім не абыякава ставілася да жыцця.

Характар героя раскрываецца найперш праз яго ўчынкі і паводзіны, пачуцці і перажыванні. Каб вобраз чалавека вырысаваўся больш наглядна, аўтар звычайна апісвае яго знешні выгляд, твар, жэсты, рухі, міміку, яго вопратку — гэта значыць дае *партрэт* літаратурнага героя.

Дапамагае ў спасціжэнні характару героя яго *мова*: размовы з другімі персанажамі — дыялогі, яго разважанні пра іншых людзей і падзеі — маналогі. Істотную ролю у перадачы перажыванняў і настрою дзейных асоб *апісанне прыроды ў мастацкім творы — пейзаж*. Пейзаж бывае сугучны ўнутранаму стану героя ці кантрастным да яго перажыванняў, можа дапамагчы чытачу ўявіць месца, дзе разгортваюцца падзеі, або «служыць» нібыта іх фонам. Але часам прырода можа існаваць у творы як самадастатковы мастацкі вобраз, асобна ад жыццёвых падзей і чалавечых перажыванняў.

Узгадайце, як апісваюцца хваляванні коткі Муркі, Якая адчувае, што наперадзе — сур’ёзныя жыццёвыя выпрабаванні: «Мінуўшы бярозавы чубок, я перабегла поле і ўбачыла пясчаную дарогу з глыбокімі каляінамі. Узмежкі, аднак, былі затравелыя, роўныя, і я спачатку ішла па адным баку дарогі, потым перабралася на другі, бліжэй да бухматых лазнякоў, якія з дуба здаваліся нізенькімі кустамі. Потым лазнякі прапалі, *паабанал дарогі чарнеў густы сасоннік. Каляіны ў ім дзіўна вілялі, і мне нават падалося, што я зноў, як у лесе, заблудзілася. Спынілася нават. Найкола была густая, быццам сцяна, цемра*».

1. Хто такі літаратурны герой? Дзеля чаго пісьменнікі апісваюць знешнасць (ствараюць партрэт) дзейнай асобы?

2. Якая роля пейзажных замалёвак у мастацкім творы? На матэрыяле вывучаных твораў прасачыце, як апісанні прыро-

ды «ўдзельнічаюць» у раскрыцці характару героя, у выяўленні пазіцыі аўтара.

3. Чым адрозніваюцца галоўны літаратурны герой ад другародных? Прыведзіце канкрэтныя прыклады, абапіраючыся на вывучаныя раней творы.

4. Як выяўляецца пазіцыя аўтара ў мастацкім творы?

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Паразважайце, чаму мастацкую літаратуру называюць чалавеказнаўствам?

2. Як звычайна раскрываюцца характары герояў у творы?

3. Як вызначыць тэму і асноўную думку літаратурнага твора?

4. Што такое сюжэт літаратурнага твора? На чым ён грунтуецца? Якія этапы звычайна вылучаюць у сюжэце эпічнага твора?

5. Прыгадайце цікавы жыццёвы выпадак, удзельнікам або сведкам якога вы былі. Ці магло б гэта здарэнне стаць сюжэтам для вашага аповеда? Паспрабуйце вусна (або пісьмова) аформіць вашу замалёўку, папярэдне прадумаўшы ўсе этапы яе сюжэта: экспазіцыю, завязку, развіццё дзеяння, кульмінацыю, развязку.

VI. ПРЫГОДЫ

Міхась Лынькоў

Прыгоды Міколкі з дзедам Астапам
(*Урывак з аповесці «Міколка-паравоз»*)

У Міколкавым раннім дзяцінстве было многа падзей, але ці дужа іх успомніш усе. А таму і раскажам толькі пра тыя, што больш памятныя Міколку, на якія ён не забываецца да апошняга дня.

Вольнымі днямі, калі Міколкаў бацька адпачываў і не ездзіў на паравозе, Міколка з бацькам ішлі на рэчку, якая працякала недалёка ад станцыі. Тут лавіліся добрыя акунькі, траплялі шчупакі на шнур, часам пападаўся дробны сом. А больш за ўсё лавіліся плоткі. Цэлымі стайкамі хадзілі яны пад лазовымі кустамі, пабліскваючы на сонцы срэбнай лускай. Толькі знай закладвай вудачку.

Акрамя рыбы, у рэчцы было багата ракаў. Яны мясціліся ў старых карчах, а то глыбока пад берагам, у спецыяльных норах-пячурках. У цёплыя дні Міколка лазіў з бацькам у рэчку і мацаў ракаў. Да чаго ж прыемны занятак! Сагнешся як мага болей, каб толькі ў вушы вада не трапіла, а руку глыбей пад бераг. Засунеш руку ў нару, а рак — цап за пальцы кляшнёй. Ціскане часам так, што аж вочы

на лоб палезуць. Але не бяда, падхопіш яго, калючага, ды на бераг. Скачы там, рак, як хочаш, кусай. За гадзіну якую, глядзі, цэлае ядро ракаў дасталі. Прынясуць іх у вагон, паставяць. Павылазяць яны, разбрыдуцца па ўсёй падлозе. У такія шчыліны забяруцца, што маці потым гадзінамі шукае іх, выпорвае венікам ды праклінае нашых рыбаловаў.

Дзед Астап быў старым салдатам, зараз служыў вартайніком у дэпо, меў два срэбныя медалі за турэцкую вайну. У святочныя дні дзед важна чысціў свае боты, потым яшчэ важней цёр мелам свае медалі і, павесіўшы іх на грудзі, урачыста ішоў на станцыю, каб людзям сябе паказаць, як казаў ён, і на людзей падзвівіцца. Прыйшоўшы са станцыі, дзед звычайна хваліўся:

— Іду гэта я аж каля самага жандара, а ён перада мной у струнку так і выцягнуўся... Бач, значыць, герой ідзе. А то яшчэ генерал мне насустрач... старэнькі такі... Ну, я пад казырок яму, а ён, не разгледзеўшы добра, сляпы, як відаць, стаў ва фронт... Відаць, падумаў, што я яшчэ вышэйшы генерал...

Тут дзед важна стукаў сябе па грудзях, каб забразгалі медалі, каб відаць было, які ён, дзед Астап, ёсць герой на свеце, якога нават жандары і генералы баяцца, пад казырок бяруць.

Бацька і маці звычайна спакойна выслухоўвалі дзеда — яго заўсёдашняя пахвальба была ім у прывычку. Але Міколка кідаўся ў спрэчкі, сумняваўся...

А тут яшчэ здарыўся выпадак адзін, праз які страцілася ў Міколкі ўсялякая вера ў дзедаву храбрасць. Аднае ночы ўсе прахапіліся са сну ад вялікага крыку.

Крычаў дзед:

— Ратуйце хутчэй!

Маці кінулася да лямпы, усё не магла ніяк патрапіць на яе, каб запаліць хутчэй. А дзед усё крычаў:

— Хутчэй, хутчэй! Ой, дапамажыце!

— Што з табой, дзеду? — кінуўся да яго Міколка.

— Ой, гіну! Звяруга нейкая ў бараду ўбілася, стрыжэ яе, як нажніцамі...

Міколка сцяміў тут, у чым справа, ды хуценька да дзеда, цап яго за бараду. Дзед яшчэ большы крык узяў:

— Уцякай, уцякай, звер і табе пальцы адгрызе! Але Міколка ўжо трымаў зверу ў руках, толькі ніяк не мог вызваліць яго з барады. Тут маці лямпу паднесла, і ўсе ўбачылі ў дзедавай барадзе звычайнага рака, які запоўз туды і заблытаўся ў валасах. Ледзь-ледзь супакоіўся дзед, пакуль Міколка выблытаў рака.

— Гэта ж трэба! Сплю я і чую: нешта ў барадзе шамаціць. Я цап рукой, а ён, гэты звер, як шчыкане за палец, а потым за горла, думаў — галаву адгрызе.

Тут маці ўжо на Міколку ўскінулася:

— Вечна ты з бацькам з гэтымі ракамі носішся. А каб прыбраць іх як след, дык гэтага нямашака... Вось мог праз гэтага рака дзеда ў магілу загнаць.

І смех тут быў, як кажуць, і грэх. А дзед з таго часу не мог спакойна глядзець на ракаў, і калі толькі даведваўся, што днём лавілі ракаў, дык перад ноччу абвяшчаў забастоўку, не хацеў класціся спаць на падлозе. І мусіў тады Міколка мяняцца з дзедам месцамі, даваў яму прытулак на сваім тапчане, а сам ішоў на дзедава месца. Ішоў і папракаў дзеда:

— А яшчэ стары ваяка! Яшчэ з гармат страляў!

— Гарматы і ракі — розныя, браце, штукі... — уздыхаў, апраўдваючыся, дзед.

— А яшчэ храбры! Вось я і то за цябе храбрэй, не баюся ракаў!

— Ну што ж, на ракаў ты храбрэц... — згаджаўся дзед з Міколкам і доўга крактаў, прыладжваючыся на тапчане.

Выйшла з дзедам і другая штука, калі аднаго разу рыбу лавілі. Праўда, і Міколка з бацькам набраліся тады здаровага перапуду, але больш за ўсё дасталася дзеду. Неяк у вольны дзень пайшлі рыбу лавіць на раку. Хоць дзед і не меў асаблівай прыхільнасці да гэтага занятку, але паколькі ён быў вольны і хацелася яму крыху прайсціся, дык і далучыўся да рыбаловаў. Тыя ў вадзе пырскаюцца, а дзед на беразе сядзіць ды парады дае:

— Адтуль, адтуль заходзь, — там самая рыба ходзіць!

Спачатку Міколка з бацькам з таптухай¹ цялёпкаліся, а потым узяліся рукамі плотак лавіць паміж карчоў. І намацаў тут бацька няйначай, як ментуза². Вядома, мянтуз слізкі, цяжка яго рукамі ўзяць. Бацька Міколку на дапамогу клікнуў. Ловяць рукамі, між карчоў шаруюць.

— Ну і вялікі ж, няйначай хунтаў³ на шэсць! — кажа Міколка, стараючыся спрытней падчапіць неўваротную рыбіну. Але як ты яе ні бяры, выслізгваецца — ды годзе. Выслізгваецца ад Міколкі, падаецца пад карчом да бацькі. Ад таго ізноў назад.

— За жабры яго, за жабры, гада! — падае дзед параду.

— Ну, вядома, не за хвост... — адказвае бацька і яшчэ спрытней бярэцца за ментуза. Але нічога не выходзіць.

А дзеда тут ужо і няцерп бярэ, дужа ж тым ментузом зацікавіўся. Трэба-такі сказаць, што дзед падабаў рыбу, ды яшчэ такую, як смажаны мянтуз.

— Рыба, яна, браце, заўсёды рыбіна. Гэта табе не ракі, з якіх ні смаку ні наедку, а адна толькі прыкрасць ды ба радзе маёй непакой...

І вось аж усхадзіўся на беразе дзед, забігаў, знае толькі — рукамі махае ды нашых рыбаловаў ушчувае.

¹ Тапту́ха — рыбалоўная снасць у выглядзе карзіны.

² Мянту́з — рыба мянёк.

³ Хунт (фунт) — мера вагі (роўны 409,5 г).

— Яшчэ рыбаловы! Ім рыбу! Вам толькі прусакоў ганяць!

— Сам злаві, — усердаваў тут не на жарты бацька.

— І злаўлю.

— А паспрабуй жа.

— І што ты думаеш? І паспрабую. Ён у мяне не выслізнецца, як у вас, у няўмекаў...

І дзед самым рашучым чынам скінуў адзежу і, павесіўшы яе на плечы, — баяўся пакідаць на беразе, каб не скралі пастушкі, — смела рушыў у ваду.

— Дзе ён тут? Падавайце яго мне, я з ім разам распраўлюся, з супастатам¹.

Аж Міколка падзівіўся з дзеда, з яго незвычайнай спрытнасці — дзед так захадзіўся каля карча, аж вада кіпела наўкола. І вось урэшце дзед урачыста крыкнуў:

— Ага! Папаўся-такі, не мінуў маіх рук! А вы — няўмекі!

Міколку з бацькам засталася толькі пераглянуцца між сабой. Ну і дзед, не чакалі такога спрыту! Магчыма, што дзеду з яго кастлявымі пальцамі было зручней упраўляцца з ментузом, таму хутчэй і падчапіў яго. Дзед цягнуў ментуза надзвычай марудна. Мо проста з-за асцярожнасці, каб не упусціць часам рыбіну, а мо знарок хацеў надалей расцягнуць такую ўрачыстую хвіліну.

Вось пад вадой паказалася ўжо нешта жывое. Міколка хацеў ужо крыкнуць, што найначай гэты мянтуз будзе фунтаў з пятнаццаць, бо такі ж вялікі. Але тут падзеі прынялі зусім нечаканы зварот. Толькі гэта дзед, урачыста глядзячы на Міколку, вывалак свайго ментуза з вады, як глянулі на яго Міколкаў бацька ды і сам Міколка і як бачыш сіганулі

¹ Супастат — непрыцель, злоснік, вораг.

на бераг. Толькі пырскі паляцелі па вадзе. Аж збялеў Міколка, засопся. Выскачыў на бераг, азірнуўся. Стаіць дзед і на іх глядзіць, дзівуецца, не разумеючы, чаго яны драпака далі. Тут як закрычыць Міколка не сваім голасам:

— Ратуйцеся, дзеду, пакуль не позна!

Зірнуў тады дзед на свайго ментуза — і ледзь не самлеў. Аж прысеў у вадзе, замачыўшы сарочку. А тады як кіне ментуза падалей у рэчку ды як дасць драпака на бераг, аж адзенне згубіў, спатыкнуўшыся аб корч. Паплыло яно ўрачыста па рацэ. Ледзь злавіў яго потым Міколка, ад'ехаўшы на чоўне ад берага.

І калі аддыхаліся потым усе ад перапуду, дзед пачаў грозны наступ на Міколку і на яго бацьку:

— І якое ліха панесла вас вужаку лавіць?

— А цябе якое?

Змоўчаў дзед на якую хвіліну. Гэтакі ж канфуз выйшаў — усё ішло так добра і гладка, і на табе, заместа ментуза гада злавілі. А яшчэ парады даваў, а яшчэ выхваляўся. Пасля гэтага здарэння дзед канчаткова рашыў ніколі болей у вадзі не лазіць. І калі траплялася часамі Міколку з бацькам лавіць якую рыбіну ў рацэ, дзед асцерагаўся падыходзіць блізка да іх, калі яны выцягвалі на бераг таптуху альбо брэдзень¹. І толькі здалёк пытаў:

— Ну што, шчупак ці акунь?

— А ты падыдзі, сам паглядзі!

— Хопіць ужо, наглядзеўся...

Прызнацца, і Міколка з бацькам не адважваліся болей мацаць ментузоў і, да вялікай радасці дзеда, баяліся лазіць і па ракавых пячорах.

— Яшчэ чаго добрага і адтуль выцягнеш трасцу якую паласатую...

¹ Брэдзень — прылада для лоўлі рыбы.

А дзед толькі гаварыў:

— Цяпер-то я магу спаць спакойна!

Пасля ўсіх гэтых прыгод з дзедавым ракам і ментузом кончыліся і ранейшыя дыскусіі дзеда з Міколкам, хто з іх храбрэйшы. Абодва прыйшлі да таго вываду, што храбра-сці хапае ў іх абодвух... Нават сталі яны блізкімі дружба-камі і зімнімі вечарамі вялі доўгія размовы аб тым, як бы гэта агульнымі сіламі адпомсціць «буржую» за Міколка-ву карцінную галерэю. І аб тым, што яны будуць вясной рабіць, калі жаўранкі запяюць, калі зазвіняць ручаіны і ўкрыюцца лясы зелянінай. І парашылі ў адзін голас — бу-дуць яны ў вольныя ад работы дні заўзятымі паляўнічымі, будуць качак біць і ўсякую другую жыўнасць. Тым больш, што была ў дзеда слаўная стрэльба, якая вісела без уся-кай карысці пакуль што на сцяне. Стрэльба, праўда, была дужа старая, старэй самога дзеда, і парадкам заржавелая, страціўшы ўсякі колер і від...

І не дзіва, што Міколка, седзячы зімой у халодным вагоне, так нецярпліва чакаў вясны. І цёпла тады. І качкі тады лятаюць. І ўсялякая жыўнасць у балоце варушыцца.

Вось слаўная пара настане!..

1. Калі адбываюцца падзеі, апісаныя ў творы? Якія гэта былі часы?

2. Чым любіў займацца Міколка?

3. Прыгадайце, як Міколка з дзедам Астапам лавілі рыбу. Якім паказаны кожны з герояў? Як ставіцца да іх аўтар? Які-мі ўспрымаеце іх вы?

4. Прачытайце твор па асобах. Пастарайцеся перадаць ад-метнасці характараў персанажаў і стоены аўтарскі гумар.

5. Падрыхтуйце вусную замалёўку пра цікавыя прыгоды, якія адбывалася з вамі, вашымі блізкімі ці знаёмымі.

КАРОТКІ СЛОЎНІК ЛІТАРАТУРАЗНАЎЧЫХ ТЭРМІНАЎ

Адухаўленне — наданне нежывым прадметам ці з’явам прыроды ўласцівасцей жывых істот. Разнавіднасць метафары.

Алегорыя — іншасказанне; мастацкі прыём, калі думка, рыса характару раскрываецца праз паводзіны жывёл, асаблівасці раслін, з’яў ці прадметаў: хітрасць — праз паводзіны лісы, злосць — ваўка, баязлівасць — зайца і г. д.

Апавяданне — невялікі праяічны твор, у якім расказваецца пра асобную падзею або здарэнне ў жыцці героя. Мае невялікую колькасць персанажаў, дзеянне адбываецца на працягу невялікага адрэзка часу.

Апісанне — спосаб паказу жыцця, мастацкая характарыстыка абставін, месца дзеяння, абмалёўка знешняга выгляду героя, карцін прыроды.

Аповед (паведамленне) — спосаб раскрыцця зместу твора праз апавяданне, расказ пра падзеі, паводзіны, учынкi герояў, іх узаемаадносiны.

Аповесць — пераважна праяічны твор (паміж апавяданнем і раманам), мае сюжэт, развівае звычайна адну сюжэтную лінію, звязаную з галоўным героем, які паказаны ва ўзаемаадносiнах з іншымі персанажамі на працягу значнага часу.

Афарызм — кароткае, трапнае і змястоўнае выслоўе, у якім выказваецца глыбокая думка. У адрозненне ад прыказак, часцей за ўсё мае аўтара.

Вобраз мастацкі — форма паказу жыцця ў мастацкім творы. Гэта можа быць і персанаж (чалавек, жывёліна), і мастацкае апісанне прадмета, рэчы, з’явы прыроды.

Гукапіс — гукавыя паўторы ў вершаванай мове, якія ўзмацняюць яе мілагучнасць і сэнсавую выразнасць.

Гумар — паказ жыццёвых з’яў або чалавека ў камічным, смешным выглядзе; нязлосны, добразычлівы смех.

Драматызм — крайняя напружанасць сітуацыі, падзеі, эпизоду, сюжэта.

Дыялог — размова двух або некалькіх асоб.

Дэталі — рыса, выразная падрабязнасць у паказе паводзін, у апісанні знешнасці героя, абстаноўкі, пэўны момант у дзеянні твора. Важны сродак характарыстыкі героя, паказу ўзаемаадносін персанажаў. Надае карціне, эпизоду эмацыянальную афарбоўку, дапамагае зразумець характар героя і абставіны, у якіх ён дзейнічае.

Загадка — вобразнае апісанне ўтоенага прадмета ці з’явы, якое патрабуе разгадкі.

Зачын — устойлівая формула, з якой пачынаецца казка.

Зваротак — эмацыянальны зварот аўтара да чытача, героя, да з’яў прыроды і інш.

Ідэя мастацкая — асноўная абагульненая думка ў творы, якая ўвасабляецца праз тэму, вобразы, мастацкія апісанні.

Іронія — мастацкі прыём, спосаб камічнага паказу, у аснове якога ляжыць стоеная насмешка: гаворыцца нібыта добрае, а падразумяваецца зусім адваротнае.

Інсцэніроўка — перапрацоўка літаратурнага твора для сцэны, пастаноўка спектакля па гэтым творы.

Ітанацыя — характар вымаўлення фразы, у якім выяўляюцца пачуццё, душэўны стан, адносіны чалавека да прадмета размовы ці чытання. Ітанацыя складаецца з мелодыкі, тэмпу і тэмбру маўлення.

Казка — апавяданне фантастычнага або бытавога зместу з шырокім выкарыстаннем вымыслу (выдумкі).

Камічнае — тое, што выклікае смех, смешнае ў жыцці і ў мастацтве. Своеасаблівая форма мастацкай крытыкі адмоўных з’яў у жыцці і чалавечых паводзінах, характарах шляхам высмейвання. Грунтуецца на супярэчнасцях паміж сапраўднай сутнасцю з’явы і формай яе праяўлення.

Легенда — фантастычнае апавяданне, заснаванае на паэтызацыі, услаўленні гістарычных падзей і народных герояў.

Літаратурны герой — мастацкі вобраз чалавека ў творы. Ужываюцца таксама тэрміны: *персанаж, дзейная асоба, літаратурны характар*.

Маналог — разгорнутае выказванне адной асобы.

Метафара — мастацкі прыём і спосаб паказу жыцця, у аснове якога ляжыць скрытае параўнанне, перанясенне ўласцівасцей адной з’явы на другую, чым-небудзь падобную да яе.

Параўнанне — мастацкі прыём, супастаўленне двух прадметаў або з’яў на аснове іх падабенства.

Партрэт — апісанне знешняга выгляду героя (яго твару, фігуры, адзення, манеры паводзіць сябе, яго мовы), якое характарызуе яго, як чалавека.

Паўза — перапынак у гучанні фразы.

Паэма — буйны вершаваны твор, часцей сюжэтны, які расказвае пра важныя падзеі, выяўляе глыбокія перажыванні аўтара і яго герояў.

Паэтычны твор — мастацкі твор, напісаны вершаванай мовай.

Пейзаж — апісанне прыроды ў літаратурным творы, якое дае магчымасць уявіць месца дзеяння, характарызуе душэўны стан героя, яго паводзіны, выяўляе пазіцыю аўтара.

Прыказка — трапнае народнае выслоўе, часам з павучальным зместам, якое дае вобразную ацэнку чалавечым паводзінам, учынкам, якасцям.

Прыкметы — трапныя народныя выслоўі, у якіх прадказваецца пэўны вынік, пацверджаны шматвяковым народным вопытам.

Сюжэт — сістэма падзей у творы, дзе развіваецца і раскрываецца характар. Выдзяляюць этапы сюжэта: *экспазіцыя, завязка, развіццё дзеяння, кульмінацыя, развязка.*

Тэма — жыццёвая з’ява або кола з’яў, пра якія ідзе размова ў творы.

Фальклор — вусная народная творчасць, творы невядомых аўтараў, што бытуюць у народзе ў вуснай форме (казкі, загадкі, прыказкі, песні і інш.).

Эпізод — сцэна, пэўны момант у дзеянні, у сюжэце мастацкага твора, важны для спасціжэння твора, характарыстыкі персанажаў.

Эпітэт — мастацкае азначэнне, якое вобразна характарызуе прадмет (з’яву, асобу). Эпітэт дапамагае ярка, жыва ўявіць прадмет і адчуць адносіны аўтара.

ЛІТАРАТУРА:

Беларуская міфалогія : энцыклапедыч. слоўнік. — Мінск, 2006.

Беларускі фальклор : энцыклапедыя : у 2 т. — Мінск, 2005—2006.

Беларускія народныя казкі. — Мінск, 1980.

Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. — Мінск, 1971.

Казкі ў сучасных запісах. — Мінск, 1989.

Каляда, А. А. Мастацкае чытанне ў школе / А. А. Каляда. — Мінск, 1992.

Легенды і паданні / склад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі. — Мінск, 1983.

Народная культура Беларусі : энцыклапедыч. даведнік / пад агул. рэд. В. С. Цітова. — Мінск, 2002.

Народныя казкі-байкі, апавяданні, мудраслоўі / уклад. і рэд. Н. С. Гілевіча. — Мінск, 1983.

Пятроўская, Г. Л. Жывая спадчына / Г. Л. Пятроўская. — Мінск, 1988.

Роднае слова захапляе, узбагачае, выхоўвае / скл. М. Б. Яфімава. — Мінск, 1991.

Чарадзейныя казкі : ч. 1—2. — Мінск, 1973—1978.

Этнаграфія Беларусі : энцыклапедыя. — Мінск, 1989.

Янкоўскі, Ф. М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Ф. М. Янкоўскі. — Мінск, 2004.

ЗМЕСТ

ДАРАГІЯ СЯБРЫ!	3
I. РОДНАЕ СЛОВА	5
Багацце беларускай мовы.	
Культура маўлення асобы	5
<i>Якуб Колас. «Слова — радасць, слова — чары...»</i>	6
Выразнае чытанне пазычных твораў	7
<i>Анатоль Грачанікаў. «Мова...»</i>	9
<i>Пятрусь Броўка. «Багата, родная ты мова...»</i>	10
<i>Пімен Панчанка. «Родная мова»</i>	12
<i>Ніл Гілевіч. «Тут, між гэтых пагоркаў...»</i>	14
Кантрольныя пытанні і заданні	15
II. ЗА СМУГОЮ СТАГОДДЗЯЎ	16
Вусная народная творчасць	16
Прыказкі	16
Загадкі	18
Прыкметы	21
Легенды	23
<i>«Лебядзёўка»</i>	23
Народныя казкі	28
<i>«Чаму барсук і лісіца ў норах жывуць»</i>	31
<i>«Андрэй за ўсіх мудрэй»</i>	35
<i>«Як Сцёпка з панам гаварыў»</i>	38
Кантрольныя пытанні і заданні	44
III. КАЗКА — У ЖЫЦЦІ ПАДКАЗКА	45
Вусная народная творчасць і мастацкая літаратура	45
<i>Алесь Савіцкі. «Прыгоды Муркі». (Урыўкі)</i>	46
Выразнае чытанне прозы	72
<i>Ханс Крысціян Андэрсен. «Ёсць жа розніца!»</i>	74

IV. ПРЫРОДЫ ВЕЧНАЯ КРАСА	79
<i>Янка Купала</i> . «Дуб».....	79
<i>Пімен Панчанка</i> . «Красавіцкая навальніца».....	80
<i>Хведар Жычка</i> . «За ягадным лесам».....	82
<i>Янка Сіпакоў</i> . «Чым пахне дождж» (Урывак з рамана «Даверлівая зямля»).....	83
<i>Еўдакія Лось</i> . «Мінулагодні ліст».....	85
Мастацкія сродкі мовы	86
<i>Вера Вярба</i> . «Схіляецца ніва да самай зямлі».....	87
<i>Кузьма Чорны</i> . «На схіле восені». (Урыўкі з рамана «Зямля»).....	88
Кантрольныя пытанні і заданні	90
V. СЦЕЖКАМІ ЖЫЦЦЯ	91
<i>Вячаслаў Адамчык</i> . «Сонечны зайчык».....	91
Пра тэму і ідэю мастацкага твора	99
<i>Янка Маўр</i> . «Шчасце».....	100
Пра сюжэт мастацкага твора	103
<i>Янка Брыль</i> . «Маці».....	105
Пра літаратурнага героя	110
Кантрольныя пытанні і заданні	113
VI. ПРЫГОДЫ	114
<i>Міхась Лынькоў</i> . «Прыгоды Міколкі з дзедам Астапам». (Урывак з аповесці «Міколка-паравоз»).....	114
КАРОТКІ СЛОЎНІК	
ЛІТАРАТУРАЗНАЎЧЫХ ТЭРМІНАЎ	121
ЛІТАРАТУРА	125

Вучэбнае выданне

Беларуская літаратура
Факультатыўныя заняткі

ЦІТОВА Людміла Канстанцінаўна

«БРАМУ СКАРБАЎ СВАІХ АДЧЫНЯЮ...»

5 клас

*Дапаможнік для вучняў
агульнаадукацыйных устаноў з беларускай
і рускай мовамі навучання*

Рэдактар *М. Н. Мінзер*
Камп'ютарная вёрстка *А. М. Макаранка*
Мастацкі рэдактар *В. П. Калінін*
Стыльрэдактар *Н. Ф. Крыцкая*

Падпісана ў друк 8.09.2010. Фармат 60×84¹/₁₆. Папера афсетная.
Гарнітура Times New Roman. Афсетны друк.
Ум. друк. арк. 7,44. Ул.-выд. арк. 5,34. Тыраж 3400 экз. Заказ

Рэдакцыйна-выдавецкая ўстанова «Літаратура і Мастацтва».
ЛІ 02330/0494044 ад 03.02.2009.
Вул. Захарава, 19, 220034, г. Мінск.

Рэспубліканскае унітарнае прадпрыемства
«Друкарня “Перамога”».
ЛП 02330/0494182 ад 03.04.2009.
Вул. Таўлая, 11, 222310, г. Маладзечна, Рэспубліка Беларусь.